

kleioek

Tijdschrift van de vereniging
van docenten in geschiedenis
en staatsinrichting in Nederland
(VGN)

31e jaargang nr. 10 december

1990

met o.a.: enquête CSE
Vrouwengeschiedenis, WO II in de
Antillen, een witte vrouw over haar Indiaanse
zusters in 1862 en een onderzoek naar de
meest gebruikte schoolboeken van de laatste jaren

**Vereniging van docenten
geschiedenis en staatsinrichting
in Nederland**

Algemeen Bestuur

Mw. Z. Mathee, *voorzitter*,
Heivlinder 53, 2317 JT Leiden.
Tel. 071 - 21 58 73.

Mw. T. Perdeck-Schimmel,
vice-voorzitter, Timorstraat 27,
3818 CK Amersfoort.
Tel. 033 - 61 50 97.

Mw. J. van der Leeuw-Roord,
1e secretaris, Louise Henriettestraat
16, 2595 TH Den Haag.
Tel. 070 - 38 24 872.

Mw. H.J.C. van Herwaarden-
Rijlaarsdam, *2e secretaris*, Postbus
360, 2920 AJ Krimpen a/d IJssel.
Tel. 01807 - 12 298.

H. van Duijsen, *penningmeester*,
Lokeren 105, 5235 DC Den Bosch.
Tel. 073 - 41 78 22.

L.J.G. van Schie, Dennenbosweg 17,
7556 CB Hengelo.
Tel. 074 - 50 05 40.

F.R. Kat, Jeudestraat 4,
4011 GL Zoelen. Tel. 03448 - 16 86.

R. Donk, Wijnmanlaan 32,
8014 KA Zwolle. Tel. 038 - 65 25 23.

U kunt zich opgeven als lid van de VGN
bij de administratie Vreeswijkstraat 329,
2546 AK Den Haag. Wilt u daarbij
aangeven tot welke categorie van lera-
ren u behoort en op welk schooltype u
werkzaam bent.

Voor 1990 bedragen de contributies:

1. Docenten havo, vwo, pabo en tertiair
onderwijs f100,-
2. Docenten mavo en lbo f80,-
3. Buitengewone leden (zij die niet meer
werkzaam zijn in het onderwijs) en
studenten f75,-
4. Partnerlidmaatschap f125,-

Leden die minder dan 16 uur per week
les geven kunnen in aanmerking komen
voor een korting. Hiertoe moet u jaar-
lijks voor 1 december een verzoek in-
dienen bij de penningmeester met ver-
melding van het aantal lessen, de school
en de categorie waartoe u behoort.

*Adreswijzigingen en opzeggingen die-
nen schriftelijk aan de administratie te
geschiedenis.*

**Kleio is het blad van de VGN en
verschijnt tien maal per jaar,
incidenteel met (mini-)didactica.**

Redactie

A.C.M. Peek, *voorzitter*,
Nijenheim 21-09, 3704 AJ Zeist.
Tel. 03404 - 62 886.

J.A. de Ruiter, Almelo.
Mw. J. van der Leeuw-Roord, Den
Haag.

B. Engbers, Utrecht.
D. Verkuil, Den Haag
H.J.C. Termeer, Nijmegen.
W. Rongen, Utrecht.

*Secretariaat: J.A. de Ruiter, Parkweg
5, 7602 JC Almelo. Tel. 05490 - 60
987.*

*Eindredactie: Mw. T. Bogaerts-Stoop-
man, Omloop-West 9, 3402 XM IJssel-
stein. Tel. 03408 - 8 35 76.*

Alle leden van de VGN hebben een
abonnement op Kleio. Niet-leden kun-
nen zich abonneren, maar reglementair
komen alleen diegenen in aanmerking
voor een abonnement zonder lidmaat-
schap, die niet werkzaam zijn als do-
cent geschiedenis en staatsinrichting
in enigerlei categorie van onderwijs in
Nederland. Over uitzonderingen beslist
het bestuur.

Voor 1990 kost een abonnement:
In Nederland en België (incl. porto)
f85,-
In het buitenland (incl. porto) f105,-
In het buitenland met luchtpost f130,-
Losse nummers kosten f8,50.

Informatie over het leerlingenmateriaal
in de serie Kleio-Didactica en andere
uitgaven van de VGN vindt u in de
Kleio-krant achter in het blad.
U kunt bestellen door het betreffende
bedrag over te maken op Postbank-
nummer 128701 t.n.v. Penningmeester
VGN te Den Haag. Wilt u op het giro-
biljet aangeven om welke nummers
het gaat.

In Kleio kan geadverteerd worden.

Prijzen:

1 pagina f410,-
1/2 pagina f325,-
1/4 pagina f225,-

Voor informatie over andere formaten
en inleverdata van de opnamemodel-
len kunt u zich wenden tot de eind-
redacteur.

Vormgeving: Concepts DTP Utrecht
Druk: Elinkwijk Utrecht

ISSN 0165-6449

Inhoud

- 4 Een spiegel voorgehouden?**
**Ervaringen van docenten en leerlin-
gen met het eindexamenonderwerp
Vrouwengeschiedenis**
K. Faber en W. Los

- 10 Inventarisatie van de meest gebruikte
geschiedenisboeken**
H. Kuhlemeier en K. Bogaerts

- 12 Mary Schwandts gevangenschap
onder de Sioux en haar beeld van de
Indiaanse vrouw**
B. Boter

- 20 De defensie van de Nederlandse
Antillen**
J. Hartog

- 25 Boek van de maand**
P. Raedts

- 28 In 't kort en recensies**

- 34 Kleio-krant**

*Op de omslag:
1645 Overal in Engeland breken rellen uit
bij het bericht dat het Parlement heeft be-
sloten dat iedereen op de Eerste Kerstdag
moet vasten en boete moet doen voor haar/
zijn zonden!*

*Wilt u artikelen voor Kleio toezenden aan
de secretaris. Berichten voor de Kleio-
krant kunnen rechtstreeks naar de eindre-
dactie.*

DE EERSTE KERSTDAG

25

Wat er zoal is gebeurd op Eerste Kerstdag

496 Clovis, koning der Franken, werd gedoopt.

800 Karel, koning der Franken en Lombarden, werd in Rome tot Keizer gekroond.

1066 Willem de Veroveraar werd gekroond in Westminster Abbey terwijl zijn soldaten buiten per vergissing een vechtpartij begonnen.

1190 Tijdens een feestelijk banket gegeven door Richard Leeuwenhart op Sicilië, waar hij overwinterde tijdens de Derde Kruistocht, raakten zijn bondgenoten slaags.

1492 Vroeg in de ochtend voer Columbus langs de kust van Hispaniola, toen de Santa Maria op een rif vastliep. De hele dag werd geprobeerd het schip weer drijvend te krijgen.

1497 Vasco da Gama arriveerde in Zuid-Afrika, waar nu Durban ligt. Hij noemde het gebied 'Terra Natalis' ter ere van Christus' geboorte.

1776 George Washington en zijn troepen staken 's nachts de Delaware over en verrasten de Engelse soldaten, die net uitgebreid de kerst gevierd hadden.

1914 Het eerste gevecht tussen de RAF en Duitse zeppelins.

1922 Lenin besteedde de kerstdagen aan het dicteren van zijn testament.

1941 De Engelsen gaven Hong Kong over aan de Japanners.

1969

Een spiegel voorgehouden?

Karen Faber en Willeke Los

In het kader van de universitaire lerarenopleiding hebben wij door middel van interviews een onderzoek gedaan naar ervaringen van docenten en leerlingen met het eindexamenonderwerp vrouwengeschiedenis. Voor dit onderzoek hebben wij twaalf docenten en vijfendertig van hun eindexamenleerlingen Havo en Vwo uit de regio Noord-Nederland geïnterviewd. In totaal waren zeven scholen betrokken bij ons onderzoek, waarvan drie streekscholen en vier stadsscholen. De docenten die meewerkten aan het onderzoek hebben zelf enkele leerlingen gekozen, die wij konden interviewen. Hierdoor hebben wij uiteindelijk een zeer gevarieerde groep leerlingen gesproken, die uit zeventien meisjes en achttien jongens bestond. Alle gesprekken zijn vastgelegd op een band om de gegevens zo nauwkeurig mogelijk te kunnen verwerken.

De volgende vragen zijn een leidraad geweest voor onze interviews:

Welke houdingen bestonden er aanvankelijk ten aanzien van vrouwengeschiedenis als schoolvak?

Op welke wijze heeft het eindexamenonderwerp vrouwengeschiedenis hierop invloed uitgeoefend?

Wat zijn de verdiensten geweest van het eindexamenonderwerp vrouwengeschiedenis, en wat waren de zwakke punten?

Welke plaats zal op grond van deze ervaringen ingeruimd worden voor vrouwen geschiedenis in de toekomst?

Voor ons onderzoek hebben we 12 docenten geïnterviewd uit de regio Groningen. In het schema zijn de relevante persoonlijke gegevens verwerkt. Het aantal jaren ervaring dat wij vermelden betreft ervaring in het VO.

Waarom vrouwen-geschiedenis in de klas?

Dat vrouwengeschiedenis niet zo'n onbekend onderdeel van het schoolvak geschiedenis meer is, blijkt uit het feit dat het merendeel van de door ons geïnterviewde docenten al aandacht aan vrouwengeschiedenis besteedde, voordat dit als eindexamenonderwerp voor een breder publiek gebracht werd. Zij deden dit wanneer het

schoolboek hiervoor materiaal aanreikte. Ook voegden zij weleens lesmateriaal toe, dat paste binnen de vertrouwde canon van het geschiedenisonderwijs (bijvoorbeeld nonnenkloosters in de middeleeuwen, emancipatiebewegingen aan het eind van de 19e eeuw, vrouwen en fascisme)¹.

Maatschappelijke overwegingen en de volledigheid van het historisch verhaal waren voor deze docenten de belangrijkste redenen om dit te doen. Enkele docenten meenden dat vrouwen geen extra aandacht behoeften in het geschiedverhaal: *"Ik probeer geschiedenis altijd te geven als een geschiedenis waarin mensen optreden en waarin dingen met mensen gebeuren en waarin mensen dingen doen en wat voor gevolgen dat zou kunnen hebben voor mensen."*

Bij de leerlingen twijfelde een grotere groep (ongeveer een derde) aan het bestaansrecht van vrouwengeschiedenis. Ze vroegen zich af wat vrouwengeschiedenis nu met geschiedenis te maken had. Bij een aantal leerlingen bleken deze twijfels te berusten op onbekendheid met het onderwerp. Bij een nadere kennismaking met vrouwen-geschiedenis vond de helft van de leerlingen vrouwengeschiedenis wel degelijk nuttig. Zij constateerden dat het eindexamenonderwerp, naast nieuwe feitenkennis, een zekere bewustwording op gang heeft gebracht, waardoor zij zich gingen realiseren waar de verworvenheden van onze samenleving vandaan komen: *"Je denkt het is allemaal wel logisch, maar nu weet je hoeveel moeite het heeft gekost om het te bewerkstelligen."*

Ook zijn stereotiepe beelden en vooroordelen over feministen weggenomen: *"Bij het woord feminist denkt toch iedereen (aan) vrouwen in hobbezakken die over straat lopen te krijsen. Nou dat blijkt dus helemaal niet het geval te hoeven zijn."*

Meer mogelijkheden tot identificatie?

Een van de motieven voor de keuze van vrouwengeschiedenis als eindexamenonderwerp was het vergroten van de mogelijkheid voor meisjes om zich met de ge-

Al in juni 1987 vond in het ministerie van Onderwijs en Wetenschappen te Zoetermeer een bijeenkomst plaats, waarin door leden van de werkgroep 'Vrouwengeschiedenis in het onderwijs' een ontwerpstofomschrijving 'Van vrouwenkiesrecht tot hedendaags feminisme; ontwikkelingen in Nederland en de VS na WO I tot 1970' voor het CSE geschiedenis en staatsinrichting in 1990 aan staatssecretaris mevr. N. Ginjaar-Maas werd aangeboden.

schiedenis te identificeren.² Uit ons onderzoek bleek dat slechts enkele leerlingen de verdiensten van vrouwen uit het verleden als een bemoediging en stimulans voor zichzelf zagen.

Voor de grootste groep leerlingen (± 30 van de 35) was niet de sexe, maar het karakter van een historisch persoon belangrijk: "Ik snap ook niet dat dat typisch iets voor meisjes zou moeten zijn, dan wordt alleen maar weer dat rollenpatroon bevestigd, vind ik. Ik bedoel Napoleon of zo vind ik veel stoerder."

De afstand tot het verleden is voor deze leerlingen te groot. Om deze reden identificeerden leerlingen zich vooral met niet-

tijd-gebonden aspecten van historische personen: "Natuurlijk wil je wel heroemd worden of machtig, maar ik denk niet dat je daar personen voor nodig hebt. 'Wat zijn ze lekker rijk' denk je wel bij historische figuren, maar niet dat je met ze wilt ruilen." Vermoedelijk speelt hierbij een rol, dat identificatie met historische figuren belangrijker is bij kennisverwerving door leerlingen van ongeveer 15 jaar dan wanneer ze 17, 18 of 19 jaar oud zijn.³ Daarom is het vergroten van de mogelijkheid tot identificatie voor meisjes niet een van de grootste verdiensten van het eindexamenonderwerp vrouwengeschiedenis geweest.

Emancipatorische werking?

Heeft het eindexamenonderwerp, naast het geven van inzicht in de historische bepaaldheid van de rolverdeling tussen mannen en vrouwen, ook emancipatorisch gewerkt?⁴

Om dit te onderzoeken hebben wij de leerlingen gevraagd naar hun opvatting over de verdeling van de rollen thuis en naar de manier waarop ze dit zelf in de toekomst willen doen.

Alle leerlingen, zowel jongens als meisjes, wilden later een baan en een gelijke taakverdelingen tussen partners. Wanneer er kinderen komen willen zij dat continueren door beiden in deeltijd te werken. Deze opvatting is geëmancipeerd, maar berust niet op een bewuste keuze. Voor de leerlingen is dit vanzelfsprekend: "Ja, dat vind ik ook heel logisch, als ik werk en hij werkt dan moeten we dat toch samen zien te regelen. Dat vind ik op zich niet zoveel met emancipatie te maken hebben, dat is alleen maar logisch denken eigenlijk."

Deze leerling lijkt zich er niet bewust van te zijn, dat pas sinds kort zo over rolverdeling in onze samenleving gedacht wordt. Dit geldt voor het merendeel van de leerlingen: zij trekken de lijnen van vroeger niet door naar nu. Opvallend hierbij is dat leerlingen zelf nadrukkelijk zeggen dat het eindexamenonderwerp vrouwengeschiedenis geen invloed heeft uitgeoefend op hun opvattingen over rolverdeling.

Het merendeel van de leerlingen komt uit gezinnen waarin vader en moeder beiden buitenshuis werken. In de meeste gevallen bleek de moeder een deeltijd- of vrijwilligersbaan te hebben en het huishouden te doen. De meeste leerlingen waardeerden het dat hun moeder werkte, maar vonden het vanzelfsprekend dat zij ook het huishouden deed. Ze lieten zich weinig kritisch uit over deze situatie en bleken niet in staat de mechanismen in de samenleving te herkennen die een rollenpatroon bepalen, zoals deze naar voren komen in de examenstof.

Een docent typeerde zijn leerlingen in dit verband als maatschappelijk vooruitstrevend, maar cultureel behoudend: "Ze zijn maatschappelijk heel duidelijk in staat om te zeggen, dat wil ik, maar als het gaat om man-vrouwbeelden, vond ik het opmerkelijk te zien dat de man weer aan het terugkeren is (...) men is duidelijk behoudender dan als ik even terug denk aan die meiden van een jaar of tien geleden."

Docent	Geslacht	Klas	Leeftijd	Jaar van afstuderen	Jaren ervaring
A	man	HAVO	37	1977	13
B	man	VWO	41	1972	18
C	man	VWO	47	1971	20
D	vrouw	VWO	37	1976	12
E	man	VWO	39	1976	15
F	man	HAVO	41	1979	11
G	vrouw	HAVO	36	1977	13
H	man	VWO	37	1983	10
I	vrouw	VWO	41	1975	17
J	man	HAVO	38	1975	15
K	man	HAVO	49	1965	27
L	man	VWO	35	1981	7

Voor een kleine groep is het eindexamenonderwerp wel van invloed geweest op hun houding. Leerlingen uit traditionele gezinnen en degenen met 'feministische' moeders, bleken in staat het handelen van hun ouders in een historische context te plaatsen: "Het is een andere generatie, dus dat is wel logisch (...) dat het toen gewoon zo ging." "(Ik weet nu) waar mijn moeder haar levensvisies vandaan vist."

Kritiek en Misverstanden

De leerlingen hadden veel kritiek op de invullingen van het eindexamenonderwerp. Door de grote hoeveelheid feiten, wetten en organisaties was het onderwerp voor hen op den duur saai. Zij vonden het jammer dat er weinig verbanden werden gelegd. Door de nadruk op vrouwen ontstond volgens de leerlingen een eenzijdig en overtrokken beeld van de geschiedenis: "Maar als je echt alleen het boekje (in dit geval de examenbundel van Meulenhoff) leest dan heb je het gevoel dat we de oorlog hebben gewonnen dankzij de vrouwen zo ongeveer."

Tevens is bij de leerlingen het misverstand gerezen dat vrouwengeschiedenis hetzelfde is als geschiedenis van het feminisme. Dit komt ons inziens doordat gekozen is voor een periode waarin de emancipatie van de vrouw plaatsvond. Leerlingen die van tevoren een redelijk goed beeld van vrouwengeschiedenis hadden, werden daardoor in verwarring gebracht. Dit blijkt uit de definities die zij gaven van vrouwengeschiedenis:

"Vrouwengeschiedenis dan denk je dus aan vrouwen vroeger, echt vroeger tot nu. Maar 't was eigenlijk alleen de opkomst van de emancipatie"

"Wel een belangrijk onderdeel natuurlijk, want voor de rest verschilt het niet veel van mannengeschiedenis. Voor de rest hebben ze ongeveer hetzelfde meegemaakt."

Het feit dat leerlingen moeite hadden vrouwengeschiedenis te definiëren, hoeft ons niet te verbazen. Ook docenten misten wezenlijke kenmerken van vrouwengeschiedenis in de stof: "Wat ik echt gemist heb is een inzicht (...) in wat nu precies de relatie tussen mannen en vrouwen bepaalt, wat voor rare patronen daar werken (...) (Ik denk dat ze uitgegaan zijn van) een soort basisstof (...) en dan plakken we daar overheen een stukje vrouwengeschiedenis (...) Men richt zich op een vorm van geschiedenis die in wezen voor mijn gevoel niet werkelijk iets zegt over de relatie tussen mannen en vrouwen."

Een docent had een verklaring voor het feit dat men moeite had het begrippenkader van vrouwengeschiedenis te herkennen: "Voor mijn gevoel hebben ze echt een eerlijke poging gewaagd om het op een brede manier aan te bieden (...) Misschien (is) wel te sterk geprobeerd om te voorkomen dat datgene wat al controversieel was, (...) nog controversiëler zou worden (...) En dat heeft volgens mij heel sterk te maken met het feit dat men te bang is het eigen gezicht te veel te laten zien."

Wij menen dat dit mede de oorzaak is van het feit dat docenten in de klas het accent legden op de maatschappelijke en persoonlijke kant van vrouwengeschiedenis, waardoor het onderwerp sterk aan het schoolvak maatschappijleer verwant lijkt: "En je komt dan ook op maatschappijleerachtige toestanden hè, dat zijn die voorbehoedmiddelen en abortus en sexualiteit en dat vind ik nogal persoonlijke onderwerpen, dan kun je daar alleen maar over praten als leerlingen zelf ook durven komen, als er een soort sfeer is..."

Verklaringen

Ons inziens hebben de misverstanden rondom de discipline vrouwengeschiedenis, zoals we hierboven beschreven, te maken met het feit dat het eindexamenonderwerp voornamelijk gepresenteerd is als de geschiedenis van vrouwen. Zij wordt voorgesteld als een tegenhanger van mannen-geschiedenis: 'her story' in plaats van 'his story'.

Deze benadering van vrouwengeschiedenis was gangbaar toen vrouwengeschiedenis als zelfstandige discipline in de jaren 70 ontstond aan diverse universiteiten. Dat de invulling van het begrip vrouwengeschiedenis inmiddels veranderd is en haar aandacht richt op beide sexen in hun voorstelling en wisselwerking, is niet duidelijk geworden voor docenten die niet bekend waren met de discipline.

Verdiensten

Deze kritiek neemt niet weg dat het eindexamenonderwerp vrouwengeschiedenis, zoals uit ons onderzoek is gebleken, wel degelijk zijn nut heeft gehad, alleen al vanwege het feit dat de docenten (nader) kennis hebben gemaakt met de discipline. Gezien de (aanvankelijk) gereserveerde of negatieve houding van enkelen van hen tegenover het onderwerp, was dit ook alleen maar mogelijk door het verplicht stel-

len van een CSE vrouwengeschiedenis. Na deze kennismaking is de kans groter dat docenten ook in de toekomst meer aandacht zullen besteden aan vrouwengeschiedenis. Immers, nu kennen zij met betrekking tot een belangrijke periode de feiten en kunnen ze deze in een verband plaatsen. Nog belangrijker is het gegeven dat het eindexamenonderwerp de docenten een spiegel heeft voorgehouden: het heeft gezorgd voor een zekere bewustwording van de rol die beide sexen spelen in de geschiedenis: "Omdat je toch wat nadrukkelijker denkt van 'o wacht eens even, dat moeten we niet vergeten'. Want eerlijk gezegd deed

ik dat vroeger niet: bepaalde dingen, daar stond je niet bij stil ...je staat in het algemeen te praten en vaak dus toch wel voor mannen alleen."

Dat daarmee de docent ook de ontwikkelingen binnen zijn vakgebied volgt, wordt over het algemeen gewaardeerd: "Ik vind je moet altijd in beweging blijven met hoe je met je vak bezig bent hè, dus om nou te zeggen ik laat de dingen maar zo, daar houd ik helemaal niet van, dan haal je voor jezelf de dynamiek uit je eigen leraarsbestaan."

Noten

1. Al een hele tijd geleden heeft Greddy Huisman een serie voorbeelden genoemd in haar artikel "De ontbrekende Eva" *Kleio* (no.7, 24e jaargang, 1983), 15.
2. M. Grever en C. Wijers, *Vrouwen in de Twintigste Eeuw: De positie van de vrouw in Nederland en de Verenigde Staten van Amerika 1929-1969* (VGN, 1988), 10.
3. L.G. Dalhuizen, J.G. Toebees en D.H. Verhagen, *Geschiedenis op School Deel I, Grondslagen* (Groningen, 1982) 149, 150 en 160.
4. Karin Loggen noemt dit als een van de doelen van vrouwengeschiedenis in haar lezing: "Vrouwengeschiedenis in het Voortgezet onderwijs: Waarom het moet en hoe het kan." Ongepubliceerde lezing, gehouden op de VGN-vakdidaktiekconferentie "Met het oog op 1990. Vrouwengeschiedenis en onderwijs." (Tilburg, Hogeschool Katholieke Leergangen, januari 1989).2.

Het werkmateriaal 6 t/m 8 bestaat respectievelijk uit een cartoon, een fragment uit een brief en een citaat uit een brochure.

Karikaturen en kabinetsformaties

VRAGENLIJST INTERVIEWS DOCENTEN

I INTRODUCTIE /ALGEMEEN

Geslacht van de geïnterviewde

Leeftijd

Jaar van afstuderen

Aantal jaren ervaring

II VROUWENGESCHIEDENIS

- 1) Wat was uw eerste reactie toen u hoorde dat vrouwengeschiedenis een onderwerp werd voor het CSE? Hoe dacht u toen dat de reactie van de leerlingen zou zijn?
- 2) Was u d.m.v. het vaktijdschrift Kleio of andere informatiebronnen (welke?) op de hoogte van de discussie rondom vrouwengeschiedenis in het voortgezet onderwijs? Kunt u deze discussie zelf kort weergeven? Wat is uw eigen standpunt in deze discussie? Heeft u enig idee van wie het idee voor dit eindexamenonderwerp kwam?
- 3) Heeft u los van het CSE in uw lessen wel eens aandacht besteed aan vrouwengeschiedenis? Zo ja: Op welke wijze? (geïntegreerd of als apart onderwerp: twee sporen beleid) Om welke reden heeft u aandacht besteed aan vrouwengeschiedenis? Zo nee: bent u bekend met deze stroming binnen de geschiedwetenschap? Hoe staat u tegenover deze stroming?
- 4) Wat vindt u van de volgende stelling: "In het jaar 2000 moet vrouwengeschiedenis geen apart onderwerp meer zijn voor het CSE maar een geïntegreerd onderdeel van welke vorm van geschiedenis dan ook."

III ONDERWERP

- 1) Wat vindt u van de keuze van het onderwerp? Periode (1929-1969), landen (Nederland, VS). Hebt u een idee waarom die keuze zo gemaakt is?
 - 2) Wat vindt u van de stofomschrijving/ ordening van de stof: de indeling: gezin, arbeid, politiek.
 - 3) Wat vindt u van het karakter van de stof? (feitelijke informatie, nadruk op sociaal-economische aspecten, vrouw in rol van slachtoffer, stof radicaal of afgezwakt, vrouwengeschiedenis gepresenteerd als afgeleide van mannengeschiedenis). Denkt u dat de stof op een andere manier gepresenteerd had kunnen worden? Welke?
- Wat vond u ervan dat er dit jaar voor

het eerst een vraagstelling in de stofomschrijving zat? Vond u deze vraagstelling bruikbaar voor uw lessen?

- 4) Herkent u in de stof typische elementen waarvan u denkt dat ze behoren tot de discipline vrouwengeschiedenis? Welke? Waarom?

IV VOORBEREIDING

- 1) Wist u al veel dingen over de in de stofomschrijving genoemde onderwerpen of waren veel dingen nieuw voor u? Zo ja nieuw: welke dingen waren nieuw? Heeft dit veel extra werk opgeleverd? Vond u het interessant, verrassend? Bent u opvallende dingen tegengekomen? Niet nieuw: waarom niet nieuw? Bekendheid vanwege periode?
- 2) Hoe heeft u zich voorbereid op het doceren van het eindexamenonderwerp vrouwengeschiedenis? (informatiebronnen: nascholingscursus, Kleio, andere). Indien een nascholingscursus gevolgd: Welke cursus heeft u gevolgd? Wat waren uw ervaringen? Heeft u door de cursus iets nieuws geleerd? Heeft u iets gemist bij de cursus? Vond u de cursus een goede steun in de rug? Wie bezochten de cursus (mannen/vrouwen) Hoe was de sfeer? Had u het gevoel dat u alles kon vragen wat u wilde? Hadden de gevers van de cursus feeling met de praktijk van het onderwijs? Zou u volgend jaar weer een cursus gaan doen? Wilt u de nascholingscommissie nog bepaalde adviezen geven? Indien geen nascholingscursus gevolgd: waarom niet?
- 3) Welke bundel heeft u in de klas gebruikt? Waarom? Welke criteria heeft u bij het bepalen van uw keuze gehanteerd? (rol andere sectiegenoten) Heeft u naast de bundel(s) nog ander materiaal gebruikt bij de voorbereiding?
- 4) Voelde u zich na de voorbereiding voldoende klaar om dit onderwerp te gaan behandelen? (onzekerheid/verwachtingen). Waren er bepaalde dingen waar u niet zo zeker over was? Kunt u dit vergelijken met eindexamenonderwerpen uit andere jaren die u grotendeels onbekend waren? Hoe stond u na de voorbereiding tegenover het eindexamenonderwerp? Is er iets in uw houding veranderd ten opzichte van uw eerste reactie? Welke verwachtingen had u nu ten aanzien van de klas(sen) waarin u dit onderwerp ging behandelen?

V PRESENTATIE

- 1) Hoeveel eindexamenklassen had u in

Kleio

het betreffende jaar? Hoe was de samenstelling van deze klassen? (verhouding jongens-meisjes) Kende u de klas goed: heeft u deze klas vorig jaar ook als 5e klas gehad?

- 2) Hoe heeft u het onderwerp vrouwen-geschiedenis geïntroduceerd? (inleiding bij sommige bundels over vrouwen-geschiedenis). Komt dit overeen met de manier waarop u doorgaans gewend bent om een eindexamenonderwerp te introduceren? Wat was de reactie van de leerlingen? Verschil in reactie tussen jongens en meisjes?
- 3) Hoe heeft u met de bundel in de klas gewerkt? Sloot de bundel aan op de lessituatie? Bood de bundel voldoende werk materiaal? Hoe reageerden de leerlingen op de bundel? Voelde u zich erg beperkt door de tijdsdruk bij het behandelen van het onderwerp? Riep de behandeling van het onderwerp bepaalde reacties op bij de leerlingen (verbazing, verontwaardiging, verwondering)? Discussies? Waarover? Houding jongens/meisjes verschillend? Meisjes meer betrokken bij onderwerp dan anders (identificatie). Kwam de reactie van de leerlingen overeen met uw eigen verwachtingen?
- 4) Heeft u het idee dat uw eigen houding (enthousiasme, scepsis) sterk doorgevoerd heeft bij het lesgeven? Hoe? Heeft u geprobeerd uw eigen mening zoveel mogelijk op de achtergrond te houden? Ja/nee waarom? Had u het gevoel dat het feit dat u een man/vrouw bent een rol speelde voor de klas? Kwam u bepaalde moeilijkheden tegen bij de behandeling van dit onderwerp? (bv. meer op je woorden letten, spanning in de klas) Speelde uw relatie met de klas bij de behandeling van dit onderwerp een grotere rol dan anders?
- 5) Kon u tijdens de behandeling van de stof en nu achteraf een verandering/ontwikkeling constateren bij de leerlingen? Verschil jongens/meisjes? Was er ook sprake van een veranderde houding bij u zelf in vergelijking met uw houding tijdens voorbereiding?

VI EINDEXAMEN

- 1) Wat vindt u van de instelling van het CSE zelf? (verplichte karakter, tijdsdruk, toetsbaarheid gaat ten koste van het beschouwende karakter, kun je geschiedenis waardenvrij doceren?)
- 2) Wat vindt u van het feit dat ieder jaar twee onderwerpen verplicht worden gesteld?

3) Heeft u gebruik gemaakt van de inspraakprocedure m.b.t. het eindexamen dit jaar die door Kleio georganiseerd is? Waarom?

4) Wat is uw reactie op het CSE (22 mei 1990)? Wat vond u van de vragen? Aantal, vragen die gesteld zijn, manier waarop vragen gesteld zijn. Beantwoordde het eindexamen aan uw verwachtingen? Vond u de vragen representatief voor de behandelde stof? Kon u het specifieke karakter van vrouwen-geschiedenis in de vragen terugvinden? Verwacht u verschillen in de prestaties van jongens en meisjes ten opzichte van voorgaande jaren?

VII AFRONDING

- 1) Hoe kijkt u nu, na het eindexamen op het geheel terug? Vindt u het achteraf bekeken een positieve of negatieve ervaring? (specificeren, wat positief, wat negatief en waarom). Heeft u komend jaar weer eindexamenklassen? Op welke punten verwacht u dan minder problemen/moeilijkheden? Welke dingen zullen komend jaar meer/minder een rol spelen dan deze keer? (enthousiasme, onzekerheid)
- 2) Zijn er nog dingen blijven liggen waarover u iets wilt zeggen?
- 3) Wilt u ons vertellen waarom u aan dit onderzoek meer heeft willen doen?

VRAGENLIJST INTERVIEWS LEERLINGEN

HET ONDERWERP: reactie op de stof (nieuw, verbaasd feitelijk, slachtofferkarakter, etc.? Vergelijking met tweede onderwerp: WOII, Wezenlijk andere benadering?)

VROUWENGESCHIEDENIS: Houding t.a.v. het onderwerp: vond je het leuk, leerzaam, nuttig? Heeft docent belang duidelijk gemaakt of heb je het zelf uit de bundel gehaald?
Hoe mocht het in de toekomst met vrouwen-geschiedenis?

EINDEXAMENKATERN: reactie erop (kritiek etc.) Hoe is de bundel in de klas gebruikt? Kon je zelf goed met de bundel werken? Vond je de bundel een goede voorbereiding op het CSE?

DOCENT: Wie was je docent (m/v) Wat is dat voor docent (mening over de persoon) Hoe denk je dat de docent tegenover het onderwerp stond (vgl. met ander

onderwerp): merkte je enthousiasme, onzekerheid? Denk je dat het geslacht van de docent hierbij een rol speelde? Lokte de docent discussies uit?

KLAS: Hoe reageerde de klas (anders dan bij een ander onderwerp?) Hoe is de verhouding j/m in de klas? Zou dit van invloed zijn geweest op de reactie en de sfeer in de klas?

DE LEERLING: Stelling: "Vrouwen-geschiedenis biedt ook meisjes de mogelijkheid zich te identificeren met historische figuren" Ben je het met deze stelling eens? Rolpatronen: eigen mening, toekomstplannen (werk, studie, relatie) Dacht je daar vroeger ook zo over of is je houding veranderd in vergelijking met de tijd voordat je met dit onderwerp bezigging?

THUIS: Hoe werd thuis op het onderwerp gereageerd? (discussies?) Hoe zijn thuis de rollen verdeeld? Ben je anders tegen deze situatie/rolverdeling aan gaan kijken?

Inventarisatie van de meest gebruikte geschiedenisboeken

Hans Kuhlemeier

In het kader van toetsconstructie en de ontwikkeling van opgavenbanken voert het Instituut voor Toetsontwikkeling (Cito) regelmatig onderzoek uit naar de mate van gebruik van leergangen in het voortgezet onderwijs. In dit artikel wordt verslag gedaan van de meest recente inventarisatie van de leergangen geschiedenis in het eerste, derde en vijfde leerjaar.

Op het CITO worden boekeninventarisaties ondermeer uitgevoerd ten behoeve van de constructie van toetsen en opgavenbanken.

Opgavenbanken zijn inmiddels beschikbaar voor studievaardigheden en economie. Deze banken geven docenten de beschikking over een grote verzameling opgaven op diskette. Het meegeleverde computerprogramma 'Toetshulp' stelt hen in staat proefwerken samen te stellen, af te drukken, na te kijken, cijfers te geven etcetera. De docent geeft de gewenste leerstofonderdelen open het programma zoekt er de opgaven bij. Daarnaast is het mogelijk eigen opgaven toe te voegen of Cito-opgaven aan te passen aan de eigen onderwijssituatie.

De inhoud van opgavenbanken wordt mede vastgesteld op basis van een vakinhoudelijke analyse van de leergangen die in het onderwijs frequent gebruikt worden. De gegevens van het boekenonderzoek spelen een belangrijke rol bij het kiezen van vier à vijf te analyseren leergangen.

Mogelijk wordt te zijner tijd in het kader van basisvorming een begin gemaakt met een opgavenbank met vaardigheidstoetsen voor het vak geschiedenis en staatsinrichting.

Opzet van het onderzoek

Boekenonderzoek wordt reeds sinds 1973 door het Cito gedaan. De laatste vijf inventarisaties zijn uitgevoerd in de periode 1985-1990. Dit maakt het mogelijk de meest recente gegevens over het boekengebruik te vergelijken met die van vorige inventarisaties.

De hier gerapporteerde gebruiksperscentages zijn gebaseerd op twee steekproeven:

de eerste betreft een willekeurig gekozen helft van alle scholen(gemeenschappen) voor mavo, havo en vwo in Nederland; de tweede heeft betrekking op een eveneens op basis van toeval gekozen helft van de scholen(gemeenschappen) voor lbo en lbo/mavo.

Het eerste onderzoek vond plaats in het schooljaar 1988-1989; het tweede in het daaropvolgende schooljaar 1989-1990. De respons bedroeg 73 procent (avo/vwo) en 59 procent (lbo/mavo).

Omdat telkens 'slechts' de helft van de scholen benaderd is en de respons nogal varieert, moet de vergelijking met eerdere gegevens over het boekengebruik met de nodige voorzichtigheid geïnterpreteerd worden.

In afwijking van sommige eerder uitgevoerde inventarisaties zijn in dit onderzoek alleen zogeheten basisleergangen geïnventariseerd. Buiten beschouwing zijn dus de onder de leergang te rangschikken werkboeken gebleven evenals themaboekjes en naslagwerken, zoals historische atlassen.

Resultaten

Eerste en derde leerjaar lbo en lbo/mavo

De gegevens over het huidige gebruik van de leergangen geschiedenis in het lbo en lbo/mavo zijn weergegeven in tabel 1. Daarin zijn alleen leergangen opgenomen met een gebruiksperscentage van tenminste vijf procent.

Een tiental jaren geleden waren *Wereld door*, en de vakkenintegrerende methodes *Perspectief* en *Mens in tijd en ruimte* de meest gebruikte leergangen in het lbo. Kijken we naar tabel 1, dan zien we dat alleen de geo/gs-methode *Mens in tijd en ruimte* de tand des tijds heeft weten te doorstaan. In het eerste leerjaar staat deze leergang zelfs aan kop. *Wereld door* en *Perspectief* zijn niet meer in de handel en ontbreken in ons overzicht.

In het eerste leerjaar heeft *Mens in tijd en ruimte* concurrentie gekregen van het specifiek op geschiedenis gerichte *Chronos-*

kleio

koop, waarvan de eerste delen in 1985 op de markt verschenen. Het boek bleek een schot in de roos.

In het derde leerjaar wordt onze ranglijst aangevoerd door de 'old-timer' *Kijk op de tijd*. Deze inmiddels herziene leergang nam een tiental jaren geleden nog een bescheiden positie in. Vergelijking met 1985 en 1987 maakt aannemelijk dat het uitbrengen van een gereviseerde uitgave de teruggang van de 'oude' versie redelijk heeft weten te compenseren.

Eerste en derde leerjaar mavo, havo en vwo

Geschiedenis in onderwerpen was begin jaren 80 in het Avo/Vwo nog de absolute koploper, op enige afstand gevolgd door *Kroniek, Kijk op de tijd, Wereld in wording* en *Sprekend verleden*.

Kijken we in tabel 2 naar de cijfers voor het schooljaar 1988/1989, dan zien we dat *Kijk op de tijd* en *Sprekend verleden* de concurrentieslag in het eerste en derde leerjaar duidelijk gewonnen hebben. De verschillende uitgaven van *Kijk op de tijd* wisten in 1988 gezamenlijk circa éénderde deel van de gebruikers aan zich te binden.

Vergelijking van de (gesommeerde) gebruikspercentages in 1988 met die in 1986 doet vermoeden dat deze leergang in het eerste leerjaar terrein verloren heeft. Wat de tabel echter niet laat zien, is dat het 'oude' deeltje voor het eerste leerjaar in 1986 nog een gebruikspercentage had van 22 procent; thans komt dit deeltje niet meer op onze lijst voor (gestruikeld over de drempel van vijf procent). Dit zou betekenen dat het gebruik van *Kijk op de tijd* per saldo ongeveer gelijk gebleven was: de aanzienlijke 'teruggang' van de oude, niet naar schooltype gedifferentieerde versie werd gecompenseerd door de groei van de (herziene) deeltjes voor MHV en Lbo.

Sprekend verleden staat in het eerste en derde leerjaar duidelijk in de schaduw van *Kijk op de tijd*; in het vijfde leerjaar neemt het onbetwist de eerste plaats in.

Gezien de teruggang in het eerste leerjaar kondigde zich de veroudering van het uit 1975 daterende *Geschiedenis in onderwerpen* aan. De nieuwkomer *Levende geschiedenis* die sinds 1985 op de markt is, lijkt goed aan te slaan. Hetzelfde kan gezegd worden van *Vragen aan de geschiedenis*.

Leerjaar, leergang en schooltype	Gebruikspercentage		
	1989	1987	1985
<i>Eerste leerjaar lbo/mavo (N = 294)</i>			
Mens in tijd en ruimte	20	15	22
Chronoscoop	19	14	-
G+, geschiedenis	7	10	12
Kijk op de tijd	6	22 ¹	16 ⁽¹⁾
Route, materiaal voor geschiedenis	6	6	7
Kijk op de tijd LBO	5	-	-
Eigen methode	7	10	12
<i>Derde leerjaar lbo/mavo (N = 137)</i>			
Kijk op de tijd LBO	15	-	-
Kijk op de tijd M(H)	12	15	-
Chronoscoop	10	4	-
Kijk op de tijd (oude uitgave)	9	15	22
Mens in tijd en ruimte	7	4	13
Levende geschiedenis	6	-	-
Merlijn MAVO	5	-	-
Eigen methode	7	10	12

Tabel 1. Gebruikspercentages leergangen geschiedenis in het eerste en derde leerjaar van scholen voor lbo en lbo/mavo (N: aantal ontvangen boekenlijsten met één of meer geschiedenis leergangen in het desbetreffende leerjaar)

⁽¹⁾ De stijging van 16% in 1985 naar 22% in 1987 is slechts ogenschijnlijk en wordt waarschijnlijk veroorzaakt doordat het sinds 1985 verkrijgbare lbo-deeltje pas in 1989 in het onderzoek is 'meegenomen'; het gebruikspercentage van 22% in 1987 representeert derhalve zowel de 'oude', niet naar schooltype gedifferentieerde uitgave, als de nieuwe uitgave speciaal voor het lbo; in het derde leerjaar doet deze problematiek zich niet voor, aangezien het aparte lbo-deeltje pas in 1987 is uitgegeven.

Leerjaar, leergang en schooltype	Gebruikspercentage	
	1988	1986
<i>Eerste leerjaar avo/vwo (N = 932)</i>		
Kijk op de tijd MHV	27	11
Sprekend verleden	14	19
Vragen aan de geschiedenis	12	5
Levende geschiedenis	9	-
Op zoek naar het verleden	7	9
Geschiedenis in onderwerpen	5	10
Kijk op de tijd LBO	5	-
Merlijn MHV	5	-
<i>Derde leerjaar avo/vwo (N = 1378)</i>		
Sprekend verleden	18	21
Kijk op de tijd MAVO	17	12
Kijk op de tijd HAVO	8	8
Kijk op de tijd VWO	5	5
<i>Vijfde leerjaar avo/vwo (N = 656)</i>		
Sprekend verleden	19	13
Geschiedenis in onderwerpen	9	11
VWOWereld sinds 1870	6	5
Achteraf bekeken	-	-
Geschiedenis in onderwerpen HAVO	5	-
Historisch perspectief	5	-

Tabel 2. Gebruikspercentages leergangen in het eerste, derde en vijfde leerjaar van scholen voor mavo, havo en vwo (N: aantal ontvangen boekenlijsten met één of meer leergangen voor het vak geschiedenis in het desbetreffende leerjaar).

"It is nothing but puere history, and that is why I like to have people read it"

Mary Schwandt en haar beeld van de Indiaanse vrouw

Babs Boter

In de tweede helft van de vorige eeuw werd het lot van de Amerikaanse Indianen bezegeld. Tijdens de trek naar het Westen maakten de kolonisten gesteund door de regering korte metten met de oorspronkelijk bewoners van het land. Dit resulteerde in een aantal opstanden, waarbij vele doden vielen en vrouwen en kinderen gevangen genomen werden.

In dit artikel vertelt de auteur over de gevangenschap van Mary Schwandt in 1862 en over haar contacten met Indiaanse vrouwen. In haar mening over hen is Mary, ook op latere leeftijd toen zij de meeste van haar ervaringen op papier zette, niet zonder meer positief, zoals recente literatuur over relaties tussen witte en Indiaanse vrouwen ons wil doen geloven, maar zeker ook niet negatief. Zij blijkt oog te hebben voor de verschillen tussen de twee culturen, waardoor niet altijd dezelfde maatstaven aangelegd mogen worden. Overigens verhindert dit niet dat Mary's mening over haar Indiaanse zusters sterk beïnvloedt wordt door de heersende moraal van haar tijd.

Babs Boter studeerde geschiedenis aan de RU Leiden en Amerikanistiek aan de Universiteit van Minnesota. Op het ogenblik is zij als AIO verbonden aan het Engels Seminarium van de UvA, waar zij werkt aan een proefschrift over Aziatisch-Amerikaanse schrijfsters.

In *Women and Indians on the Frontier, 1825-1915* (Albuquerque 1984) beweert Glenda Riley dat pioniersvrouwen tijdens hun trek naar het westen de negatieve, ste-

reotype beelden van Indianen, zoals zij die aan de 19e eeuwse media hadden ontleend, wijzigden of zelfs geheel verwierpen. Uit dagboeken, brieven en memoires heeft Riley opgemaakt dat zij zich realiseerden dat hun vooroordelen ongegrond waren: Indianen waren geen wilden. Bovendien ontdekten de pioniersvrouwen dat ze vooral met Indiaanse vrouwen veel gemeen hadden. De twee groepen vrouwen deelden dikwijls dezelfde belangen en waarden, en wisselden goederen en diensten uit, evenals traditionele kennis over geneesmiddelen. Hierdoor ontstond een nauwe band.

Een voorbeeld van zo'n nauwe band is de relatie tussen Mary Schwandt en haar Indiaanse moeder Snana. Maar de theorie van Riley over witte vooroordelen in het algemeen gaat in dit geval niet op.

Mary Emilia Schwandt werd op 26 maart 1848 in Stolzenfeld, Pruisen, geboren en emigreerde in 1856 samen met haar ouders, broers en zusters naar Noord-Amerika. Het gezin vestigde zich eerst in Canada, maar verhuisde in 1859 naar Wisconsin en nog later, in mei 1862, naar Renville County in Minnesota. In juni van dat jaar begon Mary, als veertienjarige, te werken voor het "Half-way House", een stopplaats tussen de Upper en Lower Sioux Agencies. Daar werkte ze ook op 18 augustus, toen een bloedige opstand van de Sioux Indianen uitbrak. Hierbij werd ze gevangen genomen en daarna gedurende zes weken in een van de Indiaanse kampen vastgehouden. Daar werd ze geadopteerd door de Indiaanse vrouw Snana. Op 26 september werd Mary echter, met een paar honderd andere krijgsgevangenen, in "Camp Release" overgedragen aan de federale troepen. En na een korte periode van herstel werd ze naar een oom in Wisconsin gestuurd, waar ze weer verenigd werd met haar elf-jaar-oude broer August, de enige andere overlevende van het gezin.

Tijdens en na het conflict hebben veel witte reizigers en kolonisten, in brieven, dagboeken en andere verslagen, hun ervaringen van de opstand opgetekend.¹ Ook enkele manuscripten van Mary's gevangennamen zijn overgebleven. In acht vertellingen die

Mary Emilia Schwandt in 1863 op 15-jarige leeftijd

kleio

nummer 10/90
pagina's 12 en 13

zij ons heeft nagelaten, evenals een verzameling brieven, lezen we over haar ervaringen in het kamp van de Sioux, haar relatie met haar Indiaanse “moeder” en haar houding jegens de Indiaanse vrouw in het algemeen.

De documenten zijn voor verschillende doeleinden en op verschillende momenten geschreven. Sommige dateren van lang na de beschreven gebeurtenissen, zoals de *Recollections of my captivity among the Sioux, in the year 1862*, die Mary 67 jaar na haar gevangenschap voor haar zoon en dochter opschreef.²

Op de vuist

De Sioux Opstand van 1862, ook wel het Dakota Conflict of de Dakota Oorlog genoemd, was een bloedige en tragische gebeurtenis met een lange voorgeschiedenis. Al omstreeks 1820 begon een uitdunningsproces van de kudden wild op de prairies van het middenwesten. Toen spoedig daarna witte kolonisten zich meer en meer land gingen toeëigenen, ontstonden er grote

economische problemen voor de Sioux (of Dakota) Indianen. Door verschillende verdragen werden zij gedwongen afstand te doen van hun land en zich op reservaten te vestigen. De federale regering zou hen jaarlijks van een bepaalde hoeveelheid goederen en geld voorzien.

In 1860 besloten de Indiaanse agenten echter alleen jaargelden uit te betalen aan die Indianen die van plan waren boer te worden. Velen weigerden dit en bleven jagen op land dat in toenemende mate werd bezet door kolonisten, die zij als indringers beschouwden en een bedreiging voor hun bestaan. Bovendien leek het Congres na het uitbreken van de Amerikaanse Burgeroorlog überhaupt geen aandacht meer te hebben voor Indianen.

Aan het einde van de zomer van 1862 waren de jaargelden daarom nog steeds niet gearriveerd en begonnen de voorraden op de reservaten op te raken. Tegelijkertijd gingen enkele Sioux Indianen met witte handelaren op de vuist over een kwestie van vroegere schuldbetalingen.

Tegen augustus 1862 waren de Sioux zo verhongerd door een misoogst en uitgeble-

ven jaargelden en zo gefrustreerd en geprovoceerd door gedwongen verdragen, gebroken beloftes, een reservatsbeleid dat culturele veranderingen forceerde, en corrupte agenten en handelaars, dat een uitbarsting onvermijdelijk was.

Onder leiding van Little Crow vielen Sioux krijgers op 18 augustus de Redwood en Yellow Medicine agentschappen aan, evenals de huizen en hutten van kolonisten die nu op hun landen in het zuidwesten van Minnesota woonden. Het conflict duurde zes weken en kostte het leven aan bijna 500 witten en een onbekend, maar aanzienlijk aantal Indianen. De laatsten namen ruim 250 witten en halfbloeden gevangen. Onder het commando van Henry Sibley verdedigden kolonisten en militaire eenheden hun dorpen en forten, achtervolgden ze de Sioux en dwongen ze hen tenslotte zich over te geven of westwaarts te vluchten.

De straffen die de Indianen werden opgelegd waren snel en vernietigend: 38 Indiaanse mannen werden opgehangen, 300 werden er gevangen gezet en alle Sioux werden uit de staat verbannen.

Snana in 1860

Oude en lelijke schepsels

De meeste van Mary's verhalen berichten dat, vóór het uitbreken van de opstand, Indianen dikwijls de hut van het gezin bezochten om haar moeder om eten te vragen. Dit werd hen gegeven zolang dat kon. Wanneer de Sioux echter de kolonisten van het gebied beginnen aan te vallen komt ook aan het vredige frontier-leven van het gezin Schwandt een einde: terwijl Mary op haar werk is wordt, op haar broer na, het hele gezin gedood. Mary zelf wordt gevangen genomen en meegevoerd naar het kamp van Little Crow.

In haar verhalen over de reis naar het kamp meldt Mary dat op een gegeven moment ongeveer twaalf squaws van achter een heuvel tevoorschijn kwamen, waar ze zich hadden verborgen en hun mannen hadden opgewacht. De vrouwen haalden de buit van de wagens af, waarop deze hoog lag opgetast, om deze te verdelen. Vervolgens pasten ze de jurken aan die van witte vrouwen waren geweest. *'Niets paste hen, want ze hadden geheel geen vorm(.) zo dik en log als alle squaws zijn'*, schrijft Mary. Ze beschrijft de Indiaanse vrouwen ook als "onhandig" en als "oude en lelijke schepsels". Omdat ze de jurken niet konden

sluiten, lieten ze zich van het lachen op het gras vallen. *'Het was een prachtig spel voor ze'*, schrijft Mary. Ze herinnert zich ook hoe andere buitgemaakte artikelen werden verdeeld, zoals een mooie brokaat wollen shawl, die "betreurenswaardig" in handen kwam van "deze wilde ellendelingen": de Indiaanse vrouwen knipten de mooie shawl in dunne repen om hun hoofden ermee te versieren en *'...meenden misschien ze dat ze er verbluffend uitzagen'*. Mary schrijft dat ze er door haar angst en walging niets grappigs in kon zien.

Door haar beschrijving van de squaws geeft Mary aan dat deze in haar ogen onvrouwelijk waren en eenvoudigweg niet konden zijn zoals witte vrouwen. Ze waren voor Mary ook vies, onbeschaafd en gevaarlijk: toen de vrouwen de buit hadden verdeeld en de reis naar de Lower Agency werd vervolgd, gingen enkele vrouwen in de wagen naast Mary zitten, die "doodsbenauwd" was en "vol afschuw" *'met deze smerige heksen zo dichtbij (haar)'*.

In het kamp aangekomen, werd zij naar een tent gebracht, waar ongeveer zes of acht vrouwen loden kogels aan het gieten waren. Ze leken zeer vaardig en ervaren met hun "duivelse werk", schrijft Mary, en schonken geen enkele aandacht aan de witte krijgsgevangenen —zelfs niet aan Miss Anderson, die dodelijk gewond was. *'Ja, terwijl ze daar zaten in het grillige licht van een vetkaars met hun donkere, lelijke gezichten, verbeterden gebogen over hun werk, weerklonk het jammerlijke gekerm van een klein "bleekgezicht", lijdend in haar doodstrijd veroorzaakt door één van hun eigen dodelijke kogels. Beste lezer, vraagt u zich nog af waarom dergelijke zonen uit dergelijke moeders worden geboren? Mijn God! Ja, moeders, het woord der woorden, dat zoveel betekent in de beschaafde wereld, maar dat een zo verschillende betekenis heeft voor een wild ras'*.

Hier impliceert Mary dat de Indiaanse vrouwen niet alleen zelf onbeschaafd en wild waren, maar ook verantwoordelijk voor het slechte gedrag van hun zonen, de krijgers. Dit past geheel in de toen heersende Victoriaanse ideologie over het moederschap: het was de volledige verantwoordelijkheid van moeders dat hun zonen (en echtgenoten) goede burgers zouden worden.

Mary's beschrijving van deze Indiaanse vrouwen biedt een scherp contrast met die van de witte vrouwen en meisjes met wie ze in het kamp arriveerde. Deze worden door Mary omschreven als vrouwen die onderwijls hadden genoten en "beschaafd" wa-

ren. Ze hadden vrijwel allen, vóór hun verhuizing naar Minnesota, aan de Oostkust gewoond of waren, als jonge bruiden, met hun nieuwe echtgenoten vanuit een (Europees) land geëmigreerd. Mattie, bijvoorbeeld, was een "vriendelijk en goed" Christelijk meisje dat een "lief en eerlijk" gebed opzei; en juffrouw Williams wordt beschreven als een "mooie en jonge Christelijke vrouw", die "onschuldig" in de opstand was terechtgekomen. Een andere vrouw werd gekenmerkt door "sympathie" en "moederlijke tederheid". Mary zelf leek een zoet lief dametje met haar modieuze hoepelrok, terwijl ze de Duitse gebedjes opzei die haar moeder haar had geleerd (ze had juist in de vorige winter belijdenis gedaan in de Lutherse kerk).

Toen, terwijl in de tent de witte vrouwen gebeden opzeiden en de Indiaanse vrouwen bezig waren met het gieten van kogels, leken de laatsten plotseling geïnteresseerd in wat er gaande was, en bekeken ze de krijgsgevangen vrouwen met grote nieuwsgierigheid. *'Misschien raakte onze gebedsvolle houding een bijgelovige snaar bij hen en misschien schoot de Grote Geest een lichte sensatie in hun zielen van iets waarvan ze soms vaag droomden, maar dat niet bezaten.'*

Toch schrijft Mary ook dat deze "armeheidense squaws" in één opzicht niets verschilden met een groep witte vrouwen wanneer die samen zijn: ze "kakelden de gehele nacht door". Mary gelooft dan ook dat een vrouw werkelijk een vrouw is — *'of ze nu een arme wilde squaw is of een verfijnde, beschaafde dame'*.

Dit is de enige foto die tijdens de opstand van 1862 genomen is. Vluchtelingen voor de Sioux-Indianen op 21 augustus

De mooiste witte tanden

De volgende ochtend kwam een jonge Indiaanse de tent binnen, bekeek Mary voor lange tijd, ging weg en keerde weer terug om het meisje bij de hand te nemen en haar naar haar eigen tent te brengen. Daar vertelde ze Mary in goed Engels dat deze nu haar dochter was en dat ze haar voor altijd zou houden. Mary moest haar "Indiaanse moeder" noemen.

De vrouw, Snana, legde uit dat ze in ruil haar pony aan de man had gegeven die Mary gevangen had genomen en haar had

willen doden, omdat hij geen plaats voor haar had en ze bovendien te jong was om te werken.³

Snana was geboren in Mendota, Minnesota, in 1838 of 1839 en had het Christelijke, Episcopale geloof aangenomen toen ze van 1849 tot 1852 een missie-school bezocht. Bij haar doop was haar de Engelse naam Margaret (Maggie) gegeven, maar niemand noemde haar zo — ook Mary niet. In 1853 was Snana getrouwd met het opperhoofd Good Thunder en met hem was ze verhuisd naar de Lower Sioux Agency.

Mary beschrijft Snana als een volbloed Sioux en een zeer aantrekkelijke jonge Indiaanse vrouw van ongeveer twintig jaar, de mooiste onder de vrouwen van het kamp. Haar huid was zeer licht van kleur en ze had fijne gelaatstreken, kleine voeten en handen, en de mooiste witte tanden die Mary ooit had gezien. Als er een Indiaanse aristocratie bestond, schrijft Mary, zou Snana er zeker toe behoren, omdat ze zo superieur was aan de rest.

Snana had een "menslievend" en "liefhebberend" hart, maar volgens Mary had zij nooit medelijden met haar gehad als ze in haar jeugd niet over God had geleerd. Terwijl ze de andere Indianen beschreef als "heidens" en "bijgelovig", karakteriseerde ze Snana als een "zeer gelovige" en "waarlijk Christelijke" vrouw. Ze droeg altijd een klein gebedenboekje bij zich, waaruit ze alleen las wanneer niemand het merkte, omdat ze zich hiervoor schaamde. Om dezelfde reden sprak ze ook nooit Engels met Mary wanneer anderen haar konden horen.

Tekening uit Harper's New Monthly Magazine van aanvallende Indianen (okt. 1875).

Camp Release – destijds een tentenkamp van soldaten.

Vanwege deze bijzondere achtergrond was Snana witten altijd vriendelijk gezind, schrijft Mary. Haar beslissing om Mary te adopteren hing volgens de laatste echter ook samen met haar verdriet om een net verloren dochter.⁴ Het was waarschijnlijk om deze reden dat Snana Mary omvormde van het “kleine Duitse meisje” in een “typisch Indiaanse maagd”.

Alles dat Snana haar nieuwe dochter te dragen gaf was vlekkeloos schoon, nieuw en mooi. Zo kreeg Mary een paar mooie moccasins, die haar Indiaanse moeder zelf had gemaakt. Snana verzorgde ook elke dag Mary's haar en was daarin heel kieskeurig. Ook op andere manieren werd Mary verwend. Op de eerste dag bakte Snana speciaal voor Mary een cake (dat haar smaakte als “hemelse manna”) en zette zij heerlijke zoete thee. Toen later het kamp werd verplaatst en Mary ziek was, liet Snana haar op het paard rijden, terwijl ze zelf de bepakkingen moest dragen. Verder kreeg Mary slechts kleine karweitjes opgedragen, zoals babysitten, terwijl Snana en haar moeder water haalden, hout hakten en sjouwden, het vuur aanmaakten en ander zwaar werk verrichtten. (Dit vormt een scherp contrast met de ervaringen van een vriendin van Mary, een jonge vrouw die ook in het kamp werd vastgehouden. Haar “moeder” mocht haar niet en liet haar allerlei zware taken uitvoeren.)

Zo werd Mary geadopteerd in het gezin van Snana, haar echtgenoot, moeder en twee kinderen. Zelden hoorde Mary Good Thunder praten: Snana leidde het huishouden. Zij was de “superieure” en de pientere van de twee en voerde altijd haar eigen plannen uit, schrijft Mary. Ze waakte ook dag en nacht over Mary. Volgens Snana waren er veel Indianen in de buurt die witten haatten en ook Mary kwaad wilden doen. Zo werd op een dag, als gevolg van de voedselschaarste, besloten dat alle krijgsgevangenen in het kamp moesten worden gedood. Snana verstopte Mary echter en redde zo haar leven, zoals ze had gedaan toen ze het meisje adopteerde en zoals ze later op-

nieuw zou doen. Mary noemt haar Indiaanse moeder daarom “de goedheid zelf” en kon niets anders doen dan deze vriendelijke vrouw, die haar als haar dochter had geadopteerd en haar beschermde wanneer ze zelf in gevaar was, lief te hebben.

‘Snana heeft mijn leven zo dikwijls gered dat ik van haar ben gaan houden. Waarom zou ik niet van haar houden?’ schrijft Mary — zich bijna verontschuldiging voor haar gevoelens voor deze Indiaanse vrouw.

Geen moeite met mannenwerk

Mary maakt in haar verslagen een duidelijk onderscheid tussen de mooie, lichtgekleurde en delicate Snana en de andere vrouwen. Zo herinnert ze zich bijvoorbeeld dat ze tijdens een feest een “grote dikke squaw” in een pan hondevlees zag roeren.

Toch lijkt Mary, zoals eerder bleek, ambivalent omtrent de eigenschappen van de Indiaanse vrouwen. Ze merkt namelijk zowel “vrouwelijke” als “mannelijke” kenmerken op. Tijdens haar eerste nacht in het kamp bracht een vrouw, die eerst zo “wild” had geleken, Mary en de andere krijgsgevangenen thee. En toen Mary later heimwee kreeg, bracht een vrouw, die dikwijls bij Snana op bezoek kwam, haar een Duits Luthers gebedenboek, omdat ze waarschijnlijk had gezien dat Mary bleek en dun geworden was. Mary vermoedde dat misschien een *‘kiem van moederschap in de squaw’s hoezem werd opgewekt’*, omdat het niet ging om de gebeden die het boek verschaft (volgens Mary realiseerde de vrouw zich niet eens wat het was), maar omdat ze een geschenk wilde geven.

Dit verhaal geeft aan dat Mary de Indiaanse vrouwen ook “verzorgende” eigenschappen toeschrijft, hoewel ze niet zo religieus waren als haar eigen moeder of haar Indiaanse moeder. In haar essay over de *Habits of the Savage Sioux* schrijft ze dat de Indianen aan elkaar waren toegewijd en op dezelfde wijze van hun kinderen hielden als witten. Ook elders vermeldt ze dat Indiaanse moeders zeker van hun kinderen hielden. Zij voegt daaraan echter toe dat ze dat op een “wilde manier” deden: *‘Het is een zelfzuchtige liefde, ingesloten door een beestachtig karakter.’*

Wanneer vrouwen bij Snana op bezoek kwamen en praatten en plezier maakten, zoals de vrouwen die op de eerste avond kogels fabriceerden, waren ze voor Mary net als witte vrouwen, met vergelijkbare vaardigheden. Niet alleen Snana was een

zeer artistieke kralenborduurst, maar ook andere vrouwen maakten indruk op Mary door de manier waarop ze garen en verf maakten, leer bewerkten en met kralen werkten. *'Het was opmerkelijk dat deze Indiaanse vrouwen alles konden, ze waren zeker niet lui'.*

Mary meldt in haar verslagen echter ook dat, evenals Snana, alle vrouwen het zware "mannenwerk" verrichtten. Wanneer het kamp verplaatst werd braken de vrouwen de tenten af, laadden de wagens, droegen bekakkingen op hun rug, met hun *papooses* (kinderen) er bovenop, en zetten de tenten in het nieuwe kamp weer op. Zij haalden water, hakten hout, vilden dieren, looiden huiden, groeven eetbare wortels op, verzamelden waterlelies en wilde rijst. Ze zorgden ook voor de ponies en kinderen, terwijl, volgens Mary, de mannen luerden en hun pijp rookten, als zij niet op het oorlogspad waren of op plundertocht.⁵

Hoewel Mary soms dus onder de indruk lijkt van de "vrouwelijke" talenten en kwaliteiten van de Indiaanse vrouwen, geeft ze tegelijkertijd ook aan dat de vrouwen geen moeite hebben met "mannenwerk". Bovendien blijkt uit sommige bronnen dat Mary het werk niet serieus neemt. Zo beschrijft ze het wassen van gezicht en kleren door de vrouwen als "potsierlijk en amusant" en is ze in haar vertellingen ook ambivalent over de kookkunst van vrouwen. Soms beschrijft ze goede zoete thee, cakes of stoofschotels, maar ze herinnert zich bijvoorbeeld ook dat ze ziek werd van slecht voedsel. *'Degenen onder u die het geluk hebben gehad van een wit, luchtig brood te eten, dat gemaakt is door een handige Duitse 'hausfrau', kunnen zich indenken wat het voor mij moest betekenen om dag in, dag uit brood te moeten eten dat slechts bestond uit meel en water'.*

Ook op een andere manier waren de vrouwen anders dan de witte vrouwen die Mary had gekend. Ze herinnert zich nog vele jaren later *'hoe de squaws huilden als een troep jonge wolven'*, wanneer gesneuvelde krijgers werden teruggebracht naar het kamp. Ze trokken dan hun haar uit en wiegden heen en weer met hun lichamen, terwijl ze volgens Mary vergaten hoe hun witte slachtoffers *'onder de blote hemel lagen, verspreid over de prairie!'* Mary kon geen medelijden met hen hebben, schrijft ze, omdat ze zo wreed waren geweest tegen de witte kolonisten. Het was "hun verdiende loon". Bovendien waren uiteindelijk de Indiaanse vrouwen verantwoordelijk voor de wrede daden van hun mannen.

Dit was al duidelijk in haar beschrijving van de vrouwen die, bij haar aankomst in het kamp, kogels maakten. En, wanneer Mary uitweidt over de wrede aard van de Sioux Indianen, geeft ze het voorbeeld van een stel jongens die een gevangen stier martelen, terwijl hun *"wilde en barbaarse moeders"* toekeken en *"ongetwijfeld dachten aan welk een dappere krijgers hun zonen zouden worden"*.

Inderdaad noemt Mary als belangrijke factor voor het ontstaan van de opstand het feit dat de Indiaanse moeders, net zo min als hun "luie, vadsige" mannen, niet bereid waren hun erfgoed op te geven, en ze konden volgens Mary bij hun kinderen gemakkelijk een ontevredenheid opwekken die later *'resultaten zou opleveren'*.

Gekookte stinkdieren

Zelfs in Camp Release, waar de krijgsgevangenen later zouden worden vrijgelaten, waren de Indiaanse vrouwen, ter voorbereiding op een volgende strijd, bezig met het vervaardigen van kogels en het maken van loopgraven.

Het was echter tevergeefs: op 26 september 1862 werd Mary, samen met 106 andere witte gevangenen en 162 halfbloeden, vrijgelaten door generaal Sibley.

In Camp Release moest Mary afscheid nemen van Snana. Hoewel deze huilde, liet Mary geen traan. Ze gaf toe dat dat ondbaar was, maar ze was eenvoudigweg te verheugd dat ze in staat was de Indianen te

verlaten en de *'beschaving'* weer binnen te gaan.

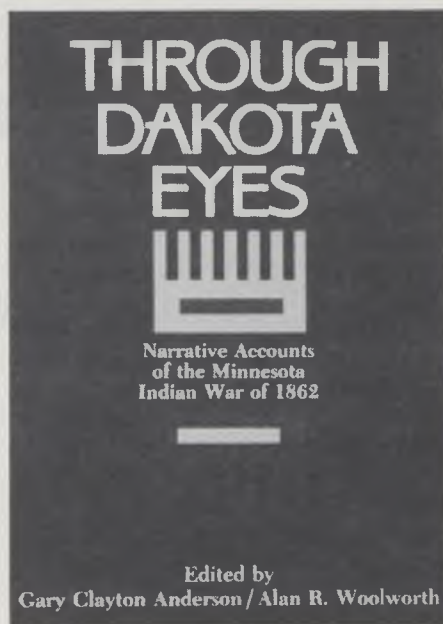
Hierna zag ze haar Indiaanse moeder niet meer tot hun reünie 32 jaar later. Snana was toen hertrouwd met een witte man en heette Maggie Brass. Mary meent echter dat er bij de Indiaanse vrouw, die zij in haar verslagen Snana blijft noemen, weinig meer over was van de invloed en opvoeding van de missieschool: zij was een oude vrouw geworden, gezet en veel donkerder dan eerst. *'Ze leek net als ze allen doen(.) (D)e Indiaanse vrouwen worden lelijk wanneer ze oud worden(.) Maar niet zo met blanke vrouwen, ik heb hen zien worden tot beschaaft, bevallige oude dames wanneer ze in hun jeugd niet eens mooi waren geweest'.*

Bovendien voelt Mary zich soms geïrriteerd door het gedrag van Maggie. *'Moge de dierbare Heer het me vergeven, maar ik kon niet meer aan haar wennen'*, schrijft ze. Zo bracht Snana op een gegeven moment een stinkdier mee bij een bezoek aan haar "dochter". De laatste zei haar echter het dier weg te gooien, waarop Snana begon te huilen en snikte dat gekookte stinkdieren zo lekker waren. Mary lijkt zich echter wel bewust van de grote culturele verschillen tussen beide vrouwen: *'We denken niet allemaal op dezelfde manier'*. Bovendien bevestigt ze dat zij en haar "vriendelijke Dakota moeder" nog steeds innig van elkaar hielden.

Van de correspondentie die op gang kwam na de eerste reünie in 1894 zijn slechts de brieven van Maggie bewaard gebleven.

Een jongetje wijst de moordenaar van zijn familie aan.

Deze vormen een duidelijk bewijs van de nauwe band die tussen de twee vrouwen bestond. Maggie's brieven, waarin zij beschrijft hoezeer zij Mary mist, waren gericht aan haar "lieve geadopteerde dochter" en sloten af met "veel liefs van je Indiaanse moeder", "Je moeder" of "Je arme geadopteerde moeder". Mary Schwandt noemt Maggie in haar manuscripten niet alleen Snana (en één maal "Mrs. Good Thunder"), maar ook "mijn Indiaanse moeder" en zelfs "Mama".

Toch lijkt Mary's eigen moeder veel belangrijker voor haar te zijn geweest en kon Snana, ondanks al haar goede zorgen, op geen enkel moment Mary's eigen moeder vervangen. 'Ik geloof tot op de dag van vandaag dat het de Geest van mijn eigen lieve Moeder was, die boven mij zweefde en mij gedurende mijn gevangenschap beschermde tegen kwaad', schrijft Mary, 'God zegene haar dierbare ziel, mijn lieve Heilige Moeder'.

In andere verslagen noemt zij haar "mijn eigen engel moeder" en geeft zij toe dat ze, hoewel haar Indiaanse moeder zo vriendelijk voor haar was, toch haar eigen dierbare moeder miste.

Conclusie

Uit de Mary Schwandt Schmidt collectie blijkt inderdaad dat het gezin Schwandt gedurende de zomer van 1862 de Indianen voorzag van goederen, en zij goederen en diensten daarvoor in ruil ontving. Hieraan kwam echter plotseling een einde bij het uitbreken van de opstand. Hoewel Glenda

Riley in haar boek 'Women and Indians on the Frontier, 1825-1915' toegeeft dat een dergelijke vriendschappelijke uitwisseling na het uitbreken van een conflict meestal niet voortduurde, beweert ze dat zelfs die frontiersvrouwen die betrokken waren bij gewapende conflicten tussen kolonisten en Indianen en misschien zelfs gevangen werden genomen, niet altijd negatief reageerden.⁶ Uit hun memoires en dagboeken zou zijn gebleken dat zij in staat waren mee te voelen met, en zelfs genegenheid te voelen voor, hun vijanden '...Hoewel men redelijkerwijs kon verwachten dat dergelijke vrouwen verbitterd en boosaardig zouden zijn, waren ze in werkelijkheid dikwijls begripvol en vergevingsgezind', aldus Riley.⁷

Uit de autobiografische documenten van Mary Schwandt blijkt echter het tegendeel. Zij voelde zeker niet mee met haar vijanden en was wel degelijk verbitterd en boos. 'Ik haatte alles dat op een Indiaan leek' schrijft ze in één van haar verslagen. En aan de Colonial Dames of America vertelde ze in 1915 in de Town and County Club van St. Paul, Minnesota: 'Natuurlijk, ik haat de Indianen'. Elders noemt ze 'dode Indianen (...) de beste Indianen' en meent ze dat de Sioux van alle Indiaanse stammen de wildste en wreedste zijn. 'Hun grootste plezier is iets te martelen waarin nog leven zit. Ze worden ermee geboren'.

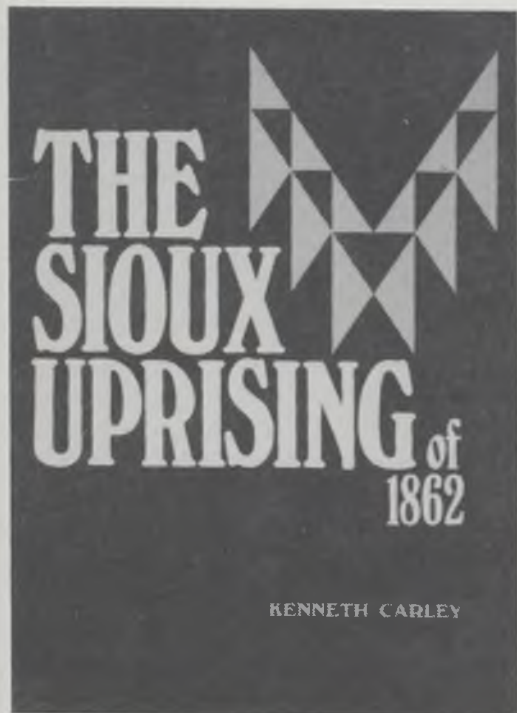
Naast gevoelens van haat had Mary bovendien gevoelens van superioriteit. Ze keek geheel anders tegen Indianen aan dan de vrouwen van wie Riley de dagboeken en memoires moet hebben gelezen. Indianen noemt Mary "bijgelovige mensen", "net kinderen" en vooral "wild" en "onbeschaafd". Door zichzelf en haar eigen cultuur geheel tegenover die van de Sioux Indianen te stellen past zij in een lange traditie van witte schrijvers.

In een van de meest bekend geworden "captivity narratives", *The Narrative of the Captivity and Restoration of Mrs. Mary Rowlandson* uit 1682, creëerde Rowlandson al het negatieve beeld van de Indiaan als atheïstisch, trots, wild, wreed, barbaars en dierlijk. Ook andere schrijvers vormden bij hun beschrijving van Indianen meestal één algemene categorie van Indianen, van wie het gedrag en de waarden precies tegenovergesteld waren aan die, die ze bij zichzelf het meeste koesterden. Witte Euro-Amerikanen gebruikten zo een negatieve referentiegroep, een *counterimage* om hun eigen witte identiteit te definiëren of, om uit angst voor hun ontaarding als kolonisten in een "nieuw" land, hun superioriteit te bewijzen. Omdat zij de Indiaan voornamelijk

lijk beschouwden als een antithese van zichzelf, moesten beschavingen *Indianness*, zoals zij deze definieerden, altijd tegenovergesteld zijn.⁸

Ook Indiaanse vrouwen zijn in witte teksten vaak tot *counterimage* gemaakt. Voor veel reizigers en handelaren uit de 18e en 19e eeuw was de veronderstelde lage status van de Indiaanse vrouw een teken van Indiaanse wildheid.

Omdat de vrouwen zwaar werk verrichtten werd naar hen gerefereerd als "lastdieren" en "slaven". Door deze "Lastdier Mythe" konden Euro-Amerikaanse kolonisten een Indiaanse mentaliteit creëren die tegengesteld was aan die van henzelf, en waren zij in staat zichzelf te classificeren als "beschaafd".⁹ Mary's tijdgenoot D.C. Poole benadrukt in zijn *Among the Sioux of Dakota. Eighteen Months' Experience as an Indian Agent 1869-1870* het grote contrast tussen de witte en Indiaanse vrouwen. De eerste was 'lenig en gracieus, fijn gebouwd, met fijne gelaatstreken, de gelijken en kameraden van hun mannen'. De laatste waren 'gezet en onhandig, hadden grove gelaatstreken, waren overwerkt, de knechten en slaven van hun echtgenoten'.¹⁰

Ook uit de documenten van Mary Schwandt spreekt een dergelijke tegenstelling. Terwijl ze zichzelf en andere witte vrouwen omschrijft als vroom, vrouwelijk en beschaafd, benadrukt ze het heidense, barbaarse en mannelijke karakter van de Indiaanse vrouwen. Haar verslagen weer spiegelen daarmee de Victoriaanse ideeën over het specifiek en typisch vrouwelijke en geven het contrast aan tussen de eigenschappen die in de 19e eeuw respectievelijk

werden toegeschreven aan de Ideale (witte) Vrouw en de Indiaanse vrouw.

Mary's beschrijving van witte moeders als goede verzorgers van hun kinderen en gezinnen steekt ook af tegen die van Indiaanse moeders. Deze verrichtten niet alleen zwaar huishoudelijk werk, maar maakten ook kogels en loopgraven voor hun zonen en mannen, die ze aanmoedigden tot doden. Volgens Mary's (witte, westerse) ideeën over moederschap waren de Indiaanse vrouwen daarmee slechte moeders: zij maakten van hun mannen en zonen wrede krijgers en geen deugdzame, goede burgers, zoals ze volgens de Victoriaanse ideologie hadden moeten doen.

De grote uitzondering op deze vrouwen leek Mary's adoptieve moeder Snana. Omdat ze licht gekleurd was, mooi, schoon, vrouwelijk, maar vooral ook onderwezen en Christelijk, onderscheidde ze zich van de andere Indianen. Wat dat betreft zou Riley's bewering juist zijn, dat witte vrouwen Indiaanse pogingen om de witte cultuur na te streven toejuichten. Toch lezen we ook dat de poging van Indiaanse vrouwen om de buitgemaakte kleding van witte vrouwen aan te trekken, Mary alleen maar irriteerde en boos maakte. En hoewel ze Snana's "verwesterlijking" in eerste instantie lijkt te waarderen, ergert ze zich 32 jaar later aan deze "gewone dikke Indiaanse vrouw".

Noten

1. Conflicten met Indianen zijn altijd een factor geweest in de creatie en soms ook publicatie van vertellingen. Zogeheten "captivity narratives", die soms voor enkele centen konden worden gekocht, hadden tot doel de publieke opinie tegen de Indianen te keren en kenmerkten zich door veel sensatie, wreedheden, overdrijving, religieus sentiment en plagiaat. Daarnaast zijn er ook veel dagboeken, brieven en memoires bewaard gebleven, die meestal in mindere mate voertuigen waren van anti-Indiaanse propaganda. Zie James Levemier and Hennig Coen, eds., *The Indians and Their Captives* (Westport 1977) en Richard Van Der Beets, ed., *Held Captive by Indians. Selected Narratives 1642-1836* (Knoxville 1973).

2. De hierna volgende citaten zijn afkomstig uit de volgende documenten uit de Mary Emilia Schwandt Schmidt Papers en de Papers of the Fort Ridgely State Park and Historical Association, Fairfax, Minnesota, die werden verzameld door de Minnesota Historical Society, St. Paul, Minnesota: "Recollections of my captivity among the Sioux, the year of 1862"; "Recollections of the Indian Massacre of 1862 in Minnesota. Address of Mrs. Mary E. Schmidt. Before the Colonial Dames of America in Minnesota, at the Town and County Club St. Paul Minnesota, October 25 1915"; "Story of Mary Schwandt Schmidt"; "Reminiscences of Mary Schwandt Schmidt as told to Mrs. Edan Sanford Ward, St. Paul, Minnesota"; "Recollections of

My Captivity among the Sioux in the year (1862) by Mary Emilie Schwandt Schmidt"; "Recollections [sic] of Early History of Minnesota"; "Habits of the Savage Sioux", ca. 1916; "The Story of My Captivity by the Sioux Indians in 1862", 30 oktober 1935.

3. Krijgsgevangen kinderen werden dikwijls geadopteerd in het gezin van degene die het kind gevangen had genomen. Zie Roal B. Hassrick, *the Sioux. Life and Customs of a Warrior Society* (Norman: University of Oklahoma Press 1964) 101.
4. In haar eigen verslag van de opstand geeft Snana ook het laatste aan als reden voor haar adoptie van Mary: Gary Clayton Anderson and Alan R. Woolworth, eds., *Through Dakota Eyes. Narrative Accounts of the Minnesota Indian War of 1862* (St. Paul 1988) 143.
5. In "Recollections of my captivity among the Sioux, the year of 1862", schrijft Mary Schwandt Schmidt dat de Indiaanse vrouwen hard werkten terwijl hun Heer en meester slechts zit en Kinnickink rookt en zijn lichaam beschildert en zich opmaakt om oorlog te voeren.
6. Terwijl Riley zich hierbij voornamelijk richt op ego-documenten, heeft Asebrit Sundquist (*Pocahontas & Co. The Fictional American Indian Woman in Nineteenth-Century Literature: A Study of Method* (Oslo 1987) 161-164, 179) ontdekt dat ook schrijfsters van 19e eeuwse fictie over het algemeen de vriendschap tussen de vrouwelijke Indiaanse personages en de witte benadrukten.
7. Roy W. Meyer, *History of the Santee Sioux. United States Indian Policy on Trial* (Lincoln, Nebraska 1967) 120. Hoewel de zogenaamde "captivity narratives" verhalen over wreedheid, vertellen de verslagen dikwijls ook over vriendelijkheid en heldenmoed van de kant van individuele Indianen jegens hun witte gevangenen.
8. Robert F. Berkhofer, Jr., *The White Man's Indian. Images of the American Indian from Columbus to the Present* (New York 1978) 27-29.
9. Albers, Patricia, Beatrice Medicine eds., *The Hidden Half. Studies of Plains Indian Women* (Washington 1983) 29-32.
10. D.C. Poole, *Among the Sioux of Dakota. Eighteen Months' Experience as an Indian Agent 1869-1870* (St. Paul 1988) 184. Het verschil hing volgens hem samen met de rol van beschaving en verlichting.

De defensie van de Nederlandse Antillen 1940 - 1945

J. Hartog

Op Aruba en Curaçao zijn in 1939/1940 kolossale kustbatterijen verrezen en, verspreid over de eilanden, hier en daar kleinere "batterijen". De bouw van de kustbatterijen Steenrijk op Curacao en Juwana Morto op Aruba, evenals die van de kleinere, overigens wel zelfstandige batterijen, vond plaats in een tijdperk, dat zo verschillend is van dat waarin wij nu leven, dat zij eerder als musea zouden moeten worden ingericht dan dat zij in het tijdperk van de atomaire oorlogvoering nog dienst zouden kunnen doen.

Midden 1936 aanvaardde een nieuwe gouverneur van de Antillen zijn ambt. Gielliam J.J. Wouters was oorspronkelijk beroeps-officier bij de Koninklijke Landmacht geweest en werd later burgemeester. Kortom, iemand met militaire en civiele bestuurservaring.

In 1937 waarschuwde, zoals zovelen van zijn voorgangers dat sinds 1634 hadden gedaan wanneer er in Europa een oorlog dreigde, Wouters de regering in Nederland, dat het met de defensie van het gebiedsdeel slecht was gesteld. Zijn rapport was zo alarmerend, dat de minister van Koloniën, onder wie de gouverneur ressorteerde, Charles J.J.M. Dijk meedeelde dat hij de verantwoordelijkheid voor de zorgwekkende toestand van de defensie in de Nederlandse Antillen niet langer wilde dragen. Zo triest was de situatie, dat in Engeland maatregelen werden getroffen om in geval van nood de eilanden Aruba en Curaçao, met het oog op de daar liggende raffinaderijen, te bezetten.

Er ontstond een eindeloos touwtrekken, omdat bij de Nederlandse regering de defensie van de Antillen over twee departementen liep: "Defensie" betaalde de marine, maar "Koloniën" moest opkomen voor de kosten van de accommodatie en de ter beschikking gestelde middelen. Het gevolg was dat de twee departementen elkaar steeds in de wielen reden.

Als reactie op Wouters' alarmkreten werd in 1938 het Korps Mariniers, waarvan detachementen op Aruba en Curaçao gelegerd waren, versterkt. In oktober van dat jaar kreeg Wouters vier torpedolanceerbuisen en vier verouderde torpedo's - ze liepen te langzaam en hadden slechts over één kilometer een betrouwbare diepte baan - voor de beveiliging van de Sint-Anna-baai. De

torpedolanceerbuisen werden op lichters (platte schuiten) gemonteerd, die, elk bemand met vier matrozen, ter weerszijden van de monding van de Sint-Annabaai werden gelegd. Aanvankelijk werd de bemanning iedere vier uur afgelost, na korte tijd evenwel iedere twee uur omdat de mensen als gevolg van de deining, gecombineerd met de gemene korte Caribische golfslag, gauw zeeziek werden.

Twee jaar nadat Wouters op maatregelen had aangedrongen en toen de oorlog inmiddels was uitgebroken, werd in Nederland besloten tot de bouw van twee kustbatterijen, een op Aruba en een op Curaçao.

De komst van het materiaal

In november 1939 vroeg Wouters telegrafisch om levering van het benodigde materiaal voor zes funderingen, drie voor Aruba en drie voor Curaçao. Er zouden in elke batterij drie kanonnen komen. Hij kreeg echter slechts voor drie batterijen funderingsmateriaal toegestuurd en omdat op 10 mei 1940 Nederland in de oorlog betrokken geraakte heeft hij de resterende drie nimmer ontvangen, zodat deze bij Shell zijn gemaakt. Shell deed in een maand wat in Nederland in een half jaar niet was gelukt.

De eveneens aangevraagde zoeklichten werden pas elf maanden later uit de Verenigde Staten op Curaçao ontvangen.

De kanonnen, kaliber 19,2 cm, die de Nederlandse regering in Engeland had kunnen kopen, waren achterlaadkanonnen met wiegaffuit uit 1931. De enorme kanonnen hadden een dracht van 18,5 km! Zij waren vrijgekomen, omdat de Engelse kruiser Effingham, waar ze op stonden, in 1939 werd verwapend tot 15 cm kanonnen, waardoor er meer stuks op het schip konden worden geplaatst. Zij werden rechtstreeks uit Engeland naar Curaçao verscheept.

Het is het enige transport geweest, waarbij zich geen complicaties hebben voorgedaan. De onvoldoende toezending van het materiaal voor de funderingen is al vermeld, evenals de veel te late ontvangst van de bijbehorende zoeklichten. De richtmiddelen

kleio

AAN DE LEDEN VAN DE VGN

Beste leden,

Tot de belangrijke doelstellingen van het bestuur behoort het bevorderen van een goede communicatie met de leden. Voorkomen moet worden dat er een kloof ontstaat tussen commissie- en bestuursleden enerzijds en de overige leden anderzijds. Vandaar dat het VGN-bestuur u in een recent verleden heeft verzocht aan te geven voor welke commissies u belangstelling zou hebben.

Thans willen wij middels deze enquête onderzoeken in welke mate bij leden specifiek talent, kennis en belangstelling aanwezig is, die bekendheid in breder kring verdient. De aanleiding hiervoor is dat het bestuur in steeds toenemende mate wordt benaderd met verzoeken om namen te noemen van deskundige leden op velerlei terrein. Het gaat hierbij om bezoldigde zowel als onbezoldigde klussen.

Het bestuur zou het prettig vinden zoveel mogelijk namen van leden beschikbaar te hebben.

Speciaal willen wij er nog op wijzen dat wij graag zien dat ook Doppers en Vutters zich beschikbaar stellen. Hun schat aan ervaring en een iets minder gebrek aan tijd maakt hen bij uitstek geschikt voor speciale activiteiten.

Wij hopen op een grote respons; bij voorbaat hartelijk dank voor uw moeite.

Het bestuur van de VGN

Wilt u het ingevulde formulier toezenden aan:

Administratie VGN,
Antwoordnummer 43213,
2504 WB Den Haag.

ENQUETE

Persoonlijke gegevens

Naam	Werkzaam op LBO	ja/nee
Adres	MAVO	ja/nee
	HAVO	ja/nee
Telefoon	VWO	ja/nee
Leeftijd	Hogeschool	ja/nee
Bevoegdheid	Universiteit	ja/nee
Aantal lesuren geschiedenis		

Ervaring/kennis van vakinhoudelijke aard

1. Voor welke historische periodes heeft u meer dan gemiddeld belangstelling?

Prehistorie	ja/nee
Oudheid	ja/nee
Middeleeuwen	ja/nee
Nieuwe geschiedenis	ja/nee
Nieuwste geschiedenis	ja/nee
Contemporaine geschiedenis	ja/nee
2. Voor welke historische invalshoek heeft u meer dan gemiddeld belangstelling?

Politieke geschiedenis	ja/nee
Sociaal-economische geschiedenis	ja/nee
Maatschappijgeschiedenis	ja/nee
Culturele geschiedenis	ja/nee
Vrouwengeschiedenis	ja/nee
Confessionele geschiedenis	ja/nee
Interculturele geschiedenis	ja/nee
Staatsinrichting	ja/nee
Anders nl.	
3. Voor welke historische onderwerpen heeft u meer dan gemiddeld belangstelling?
 - 1.
 - 2.
 - 3.
4. Op welke manier(en) bent u tot op heden buiten uw school actief geweest?

lid van een VGN-commissie	ja/nee
lid Kleioredactie	ja/nee
lid van een afdelingsbestuur	ja/nee
lid van een adviescommissie buiten de VGN	ja/nee
ACD-lid	ja/nee
Anders nl.	

5. Heeft u belangstelling voor de volgende VGN-activiteiten?

Het organiseren van lezingen ja/nee

Het organiseren van excursies ja/nee

Zitting nemen in een commissie ja/nee

Zitting nemen in een afdelingsbestuur ja/nee

Zitting nemen in het Algemeen Bestuur ja/nee

6. Heeft u belangstelling deel te nemen aan bezoldigde vakinhoudelijke activiteiten buiten de VGN?

7. Heeft u belangstelling deel te nemen aan onbezoldigde vakinhoudelijke activiteiten buiten de VGN?

8. Beschikt u over contacten en relaties die voor het vak en voor de VGN van belang kunnen zijn?

pers ja/nee

overheid ja/nee

musea ja/nee

archieven ja/nee

bedrijfsleven ja/nee

anders nl.

Graag willen wij nog het volgende van u weten.

Hoewel wij proberen actief te zijn op zoveel mogelijk terreinen zullen wij ongetwijfeld in uw ogen belangrijke aspecten laten liggen. Wilt u aangeven waar u vindt dat het huidige VGN-bestuur tekort schiet?

Rage of een van de leermiddelen?

Sinds 1985 is een aantal mensen, werkzaam in het voortgezet onderwijs, in het HBO en verbonden aan onderwijs-ondersteunende instellingen, bezig geweest de mogelijkheden van de computer in het geschiedenis- en staatsinrichtingsonderwijs te onderzoeken. In het begin was de computer, en meer in het bijzonder de personal computer, nog niet een vanzelfsprekend verschijnsel zoals dat momenteel in veel organisaties en instellingen het geval is. Maar er heeft sindsdien een acceptatie plaatsgevonden die het gebruik van nieuwe technologieën ondersteund door computers eenvoudiger maakt. De vraag die men kan stellen is of dit laatste ook het geval is bij mensen in het onderwijs die zich bezig houden met het lesgeven in geschiedenis en staatsinrichting.

Laten we even teruggaan in de tijd. Vanaf 1985 werden scholen voor voortgezet onderwijs in Nederland voorzien van een aantal computers met als doel het gebruik van deze technologie in het onderwijs. Het NIVO-project (Nieuwe Informatietechnologie voor het Voortgezet Onderwijs) zorgde niet alleen voor de apparatuur maar hield ook de mogelijkheid tot de ontwikkeling van een aantal lespakketten en de aanschaf van programmatuur via de commerciële uitgevers. Bovendien omvatte dit project een ruim nascholings-

aanbod van algemeen tot vakspecifiek. Het vak geschiedenis heeft bij deze nascholing en bij de ontwikkeling van lespakketten voortdurend een relatief actieve rol gespeeld.

In 1989 werd het NIVO-project afgesloten en waren de basisscholen aan de beurt. Hier draait momenteel het Comenius-project. Ook het basisonderwijs krijgt hard- en software.

COMIGO heeft al die tijd getracht deze ontwikkelingen op de voet te volgen. Hierbij is nooit de hoofddoelstelling geweest om zelf software te ontwikkelen, maar wel om te inventariseren en te recenseren, om informatie te verspreiden en om aan de verantwoordelijke instanties duidelijk te maken dat het vak een belangrijke rol kan spelen bij een verantwoorde implementatie van de computertechnologie in het onderwijs.

Bij het maken van een activiteitenplan voor 1991 stellen wij ons nu een tweetal vragen:

- * wat gebeurt er met de computer in het voortgezet onderwijs na vijf jaar van projecten en nascholing;
- * is er behoefte aan vakspecifieke ondersteuning en zo ja wat zou een commissie als COMIGO dan kunnen betekenen voor de onderwijsgevenen die actief zijn met de computer in het geschiedenis- en staatsinrichtingsonderwijs?

De directe contacten die de commissie heeft, geven te weinig inzicht om deze vragen goed te kunnen beantwoorden. Als oplossing kwamen we dan ook tot een enquête.

Wat wij hopen!

Ons streven is altijd geweest de computer aanvaard te zien als een van de leerhulpmiddelen voor het vak waarmee in bepaalde leersituaties het rendement van het onderwijs kan worden verhoogd. Met andere woorden een verandering van 'rage' (tijdelijk) naar geaccepteerd (permanent) hulpmiddel. Dit laatste lijkt wellicht wat optimistisch maar op het gebied van computer beheerd onderwijs (punten- en leerlingenregistratie) is wel degelijk een zekere acceptatie waar te nemen. Deze acceptatie kan o.i. als drempelverlagend werken naar een gebruik van de computer in de les.

Om onze vragen beter beantwoord te krijgen vragen wij u de bijgaande enquête in te vullen en te sturen naar het antwoordnummer van de VGN in Den Haag (zie ook de bestuursenquête). In een volgend nummer van Kleio zullen we de resultaten en de daaraan te verbinden conclusies publiceren in de hoop efficiënt in te kunnen spelen op de specifieke behoeften van vakgenoten.

Commissie Comigo

Enquête Computers in het geschiedenis- en staatsinrichtingsonderwijs

1. Op wat voor een soort school bent u werkzaam:

Voortgezet onderwijs:

LBO	☐
MAVO	☐
HAVO	☐
VWO	☐

Aantal leerlingen:

0 - 300	☐
300 - 600	☐
meer dan 6000	☐

Aantal beschikbare computers voor het onderwijs

0- 5	☐
5- 15	☐
meer dan 15	☐

2. Maakt u gebruik van de computer tijdens uw les? JA/NEE
Als u hier NEE heeft geantwoord ga dan naar vraag X.

3. Hoe vaak maakt u gebruik van de computer per maand (aantal
lesuren)?

- minder dan 4	☐
- tussen 4 en 10 uur	☐
- meer dan 10 uur	☐

4. Geef kort aan welke programma's u dan gebruikt:

+

+

+

+

+

+

5. Welke problemen ervaart u bij het gebruik van computers in
onderwijssituaties:

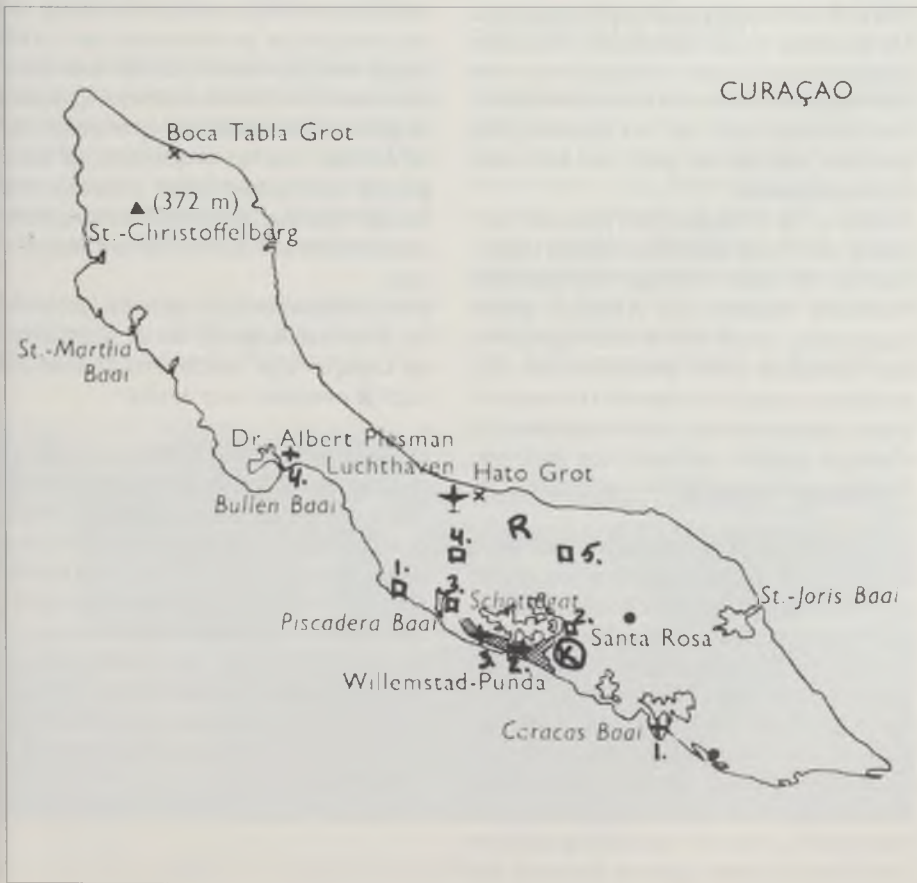
- programmatuur is inhoudelijk zwak	☐
- programmatuur is te duur	☐
- programmatuur veroudert snel	☐
- te weinig computers	☐
- te weinig ondersteuning	☐

6. Geef hieronder aan wat u verwacht van een commissie als COMIGO bij
het gebruik van de computer in het geschiedenis-onderwijs.

X Waarom gebruikt u geen computers tijdens de les?

Plattegrond Aruba

van de kanonnen, die eerst in Nederland moesten worden aangepast, hebben wegens foutieve adressering Curaçao nooit bereikt...

Curaçao

Besloten werd de kustbatterij te bouwen bij Steenrijk, iets ten zuiden van de heuvel bij Kintjan. De top van deze heuvel lag natuurlijk wel hoger, maar was te klein en bood niet genoeg ruimte voor de batterij en alles wat daarbij behoorde.

Het is niet zo eenvoudig zich nu de situatie van 1940 voor te stellen, omdat sindsdien alles is bebouwd. In die jaren was het gehele terrein tussen Hel en het voormalige terrein van het landhuis Vagevuur, dat daar tegenover lag, onbebouwde *mondi* en omringd door cactushagen. De gekozen plaats lag 2 km ten oosten van de haveningang en plm. 10 m boven zeeniveau. Het was dezelfde plaats waar in 1803 Fort Batavier was aangelegd. Een van de officieren, die bij de bouw betrokken was, vertelde dat men inderdaad op fundamenteën was gestoten zonder te weten waar die van waren.

Op 1 juni 1940 was het eerste kanon vuur-gereed en in augustus was de kustbatterij paraat voor actie overdag. Toen op 16 augustus 1941 de zoeklichten werden ontvangen was de Kustbatterij ook voor normale machtelijke actie paraat.

Installatieproblemen

In het tijdvak vóór de radar moest men voor het uitrekenen van de richtgegevens van een kanon gebruik maken van een zogenaamd *planchet*, een inrichting voor het in tekening brengen van op een terrein uitgezette hoeken. Zo'n *planchet* is een *maquette*, een overzicht van een situatie in vogelvlucht. In dit geval dus van alles wat men van de Kustbatterij uit zou en moest kunnen bereiken: de zee, de haven en de

De Nederlandse en Amerikaanse batterijen op Curaçao. 'Kruisjes' geven de Nederlandse stellingen aan, 'vierkantjes' de Amerikaanse; K is de plaats van de kustbatterij steenrijk iets ten zuiden van de Ceru Salin 'Abao; R de Amerikaanse radarpost op de top van de Stenen Koraal. Verder, de Nederlandse batterijen: 1. de Batterij Caracashaai; 2. de Batterij in het Waterfort; 3. de Batterij in het Riffort; 4. de Batterij aan de Bullenbaai. En de Amerikaanse batterijen: 1. de Batterij aan de Blaauwbaai; 2. de Batterij in Fort Nassau 3. de Batterij op de Cer'i Domi; 4. de Batterij op de Ceru Karpata; 5. de Batterij op de Ceru Warawara.

Veldoefening bij de voorbereidingen voor de defensie in 1939. V.l.n.r.: Ebel L. Venema, hoofd militaire Politie, Emiel C. J. M. van de Laarschot, adjudant van de gouverneur, G. J. J. Wouters, gouverneur, Ph. B. M. van Stralen, commandant Hr. Ms. Gelderland; op de rug een niet geïdentificeerde officier.

toegangswegen tot de stad bij eventueel gelande vijandelijke strijdkrachten. Omdat de optische afstandsmeters niet meer waren geleverd, moest men geheel uitgaan van driehoeksmeting, waartoe allereerst enige meetposten - waarover wij het verderop zullen hebben - moesten worden gevestigd. Er kwamen er vier; de commandopost van de Kustbatterij was de vijfde meetpost. Uit de aldus via de meetposten vergaarde gegevens moesten de schietgegevens voor elk van de drie kanonnen worden berekend. Dat kon men doen met het planchet. Het planchet was dus de basis van het vuurleidingssysteem.

Omdat er op Curaçao geen planchet aanwezig was, heeft men hier moeten improviseren. De toen 33-jarige Commandant Artillerie Nederlandse Antillen, Emile Dankmeijer, heeft hiertoe iets uitgedacht, dat inderdaad heeft gefunctioneerd. Hij maakte ter plaatse een planchet uit meubelplaat, waarop een deel van de landkaart van Curaçao geplakt, inclusief een stuk zee. Hierop werden meetposten ingetekend.

Om het effectief functioneren van de kustbatterij en de daarmee gecoördineerde vier kleinere, op verschillende hoogten van het eiland gelegen, batterijen (die later ter sprake komen) mogelijk te maken, waren, zoals gezegd, meetposten nodig. Hier werden de hoekmetingen verricht, nodig voor het richten van het kanon. Deze metingen werden per telefoon langs een eigen directe lijn doorgegeven aan meetpost 5 op de kustbatterij, waar de vuurleiding-centrale was. De meetposten lagen op de toppen van

heuvels, te weten op de oostzijde van de Tafelberg bij Santa Barbara (193 m), op de Jack Evertsz (115 m), op de Kleine Berg (94 m) en op Ronde Klip (129 m).

Enige tijd na de Japanse aanval op Pearl Harbor in februari 1942 arriveerden er Noordamerikaanse troepen op Curaçao die een radarstation mee brachten, het eerste op het eiland. Dit eerste radarstation werd als waarschuwingssradar gebruikt. De post lag op de 81 meter hoge top van Stenen Koraal. Een ander unicum was, dat Commandant Dankmeijer in zijn auto een mobilfoon had, iets ongebruikelijks in 1940. Waar hij ook op het eiland was, stond hij in verbinding met alle onder hem ressorterende posten.

Aruba

Op Aruba werd gekozen voor een plaats die bekend staat als Juwana Morto, zo hoog gelegen dat men voldoende uitzicht had naar twee zijden. Men nam hierbij op de koop toe, dat de munitiemagazijnen e.d. in de rotsgrond zouden moeten worden uitgehouwen.

Weliswaar was de batterij van zee uit te zien maar vergeleken bij de enorme uitgestrektheid van de Lago-raffinaderij viel hij niet te zeer op. Groter bezwaar leverden de zestig schoorstenen van de raffinaderij, die een rookgordijn produceerden van 1,5 km lengte en 0,5 km dikte. Dit heeft men trachten te omzeilen door de waarnemingsposten en de zoeklichten zodanig op te stellen, dat de overlast van het ondoorzichtige rookgordijn verminderd werd. Uiteraard was het een voordeel, dat ditzelfde rookgordijn ook het zicht aan een eventuele vijand ont-nam.

De moeilijkheden en het geharrewar, welke bij de totstandkoming van de Kustbatterij op Curaçao zijn beschreven, golden natuurlijk evenzeer voor Aruba.

De batterij van Aruba bestond, evenals die op Curaçao, uit drie stukken geschut die op 40 m van elkaar waren opgesteld. Beide kustbatterijen, waren de enige zware batterijen in het koninkrijk die 360° rond konden schieten. Zelfs met grote nauwkeurigheid. Door de enorme dracht, zoals hiervoor gezegd 18,5 km, lag op Aruba zelfs de Paardenbaai binnen de actieradius. De Eagle raffinaderij dus niet, maar omdat deze geen vliegtuigbenzine produceerde, werd zij in 1942 toch stil gelegd.

De ligging

De waarnemingsposten, van waaruit gegevens naar de commandopost werden doorgegeven, lagen op Noordkaap, Vader Piet, Ceru Colorado, het Rif, Sabaneta en bij het vliegveld. Zoeklichten stonden op de Ceru Alejandro, op de Lago en op de Eaglepier. Tezamen bestreken zij de gehele kust van Cas di Paloma tot aan Boca Ketu. Alleen een stuk ten westen van Noordkaap was 's nachts onbelicht. Dat was niet erg, want van hieruit kon men de raffinaderij toch niet beschieten.

Nadat op 17 mei 1940 was proefgeschoten, kwam in augustus 1940 de kustbatterij Juwana Morto gereed voor direct vuur, en een jaar later ook voor nachtelijke actie.

Doeltreffendheid

De Kustbatterij van Juwana Morto is nimmer in actie geweest, ook niet bij de directe aanval van de Duitsers op de raffinaderij in de nacht van 15 op 16 februari 1942, toen enige tankschepen verloren gingen. Wel was alles op de kustbatterij in gereedheid gebracht - de munitie was al boven -, maar omdat men van de commandopost af geen onderzeeboten (het bleek er overigens maar één te zijn) kon zien, stond men machteloos.

Doordat de loods Antonio Neuman bij het naar buiten manoeuvreren van een schip bij het zien van een brandende tanker order gaf het schip waar hij op voer, de Henry Gibbons, terug te brengen naar zijn oude ligplaats, is erger voorkomen. De Henry Gibbons had nl. 3000 ton TNT aan boord....

Ofschoon men natuurlijk inzag, dat die ene kustbatterij op Aruba en een tweede op Curaçao onvoldoende bescherming zou-

den bieden in geval van een serieuze aanval, ontbrak het eenvoudig aan materiaal om verder iets te doen. Dit veranderde na de val van Nederlands-Indië. Alle mogelijke wapenmateriaal, dat voor de Oost bestemd was, werd naar de West "omgedirigeerd": kanonnen, mitrailleurs met onderdelen, munitie enz. Van dit materiaal zijn twee batterijen op Aruba gebouwd en vier op Curaçao.

Na hun komst in februari 1942 hebben de Amerikanen op verschillende punten van Aruba en van Curaçao eigen batterijen gelegd: twee op Aruba en vijf op Curaçao, waarvan er drie speciaal voor luchtafweer waren ingericht.

Commandant Artillerie Nederlandse Antillen was in die dagen de al eerder genoemde, onlangs overleden, marine-officier Emile Dankmeijer. Hij was een man, die niet alleen een uitnemend organisator is geweest, maar die bovendien over een zo scherp geheugen beschikte, dat hij niet alleen van de onder zijn leiding aangelegde Nederlandse batterijen plaats en toerusting uit het hoofd kon opgeven, maar ook van die van de Noordamerikaanse bondgenoten. Daarvoor mag men hem dankbaar zijn, want na de beëindiging van de oorlog zijn vrijwel alle gegevens die op plaats en toerusting betrekking hadden, weggedaan.

Strategische punten

Strategische punten blijven strategische punten, of men schiet met vuurwapens uit de 17e en 18e eeuw dan wel met stukken uit de moderne tijd. Historisch gezien is het daarom interessant te zien, dat verschillende van deze batterijen werden aangelegd op plaatsen waar - zonder dat men dat wist - de voorvaderen ook hun geschut in stelling hadden gebracht.

Dat de Noord Amerikanen op Fort Nassau

AKTIES

Een batterijcommandant, zelfs een stukscommandant, moet à l'instant een beslissing kunnen nemen. Daartoe heeft hij ten hoogste twintig seconden beschikbaar. Tijd voor ruggespraak is er niet, zelfs niet per telefoon.

Hiervan is de marinier 1e klasse M.M. van Niel, die in 1942 stukscommandant was van de Batterij Bullenbaai, een voorbeeld. Hij had instructies bij onraad onverwijld te schieten en dat heeft hij gedaan. Op 21 april 1942 kwam gedurende de nacht - van de kust af was dus niets te zien - een Duitse onderzeeboot boven water en opende vuur op de Shell-installaties aan de Bullenbaai. Van Niel liet zijn stuk richten op de mondingsvlam van het onderzeeboot-kanon en schoot. Ondertussen had de U 130 al een stuk of acht keer geschoten. Gelukkig ver mis. Bij het eerste schot van de Batterij Bullenbaai maakte de Duitser dat hij weg kwam. De volgende dag heeft de Commandant Artillerie Nederlandse Antillen, Emile Dankbeijer, in het heuvelterrein bewesten Bullenbaai inslagen gevonden, waaruit hij kon vaststellen (zoals hij ons thans meedeelde), dat de U 130 met brand-granaten had geschoten, zodat men wel van een "narrow escape" mag spreken, want de tanks van Bullenbaai waren gevuld met vliegtuigbenzine!

een stelling vestigden, is natuurlijk niet zo verwonderlijk. De ligging van dit fort uit 1796 vraagt erom en is een illustratie van de deplorabele toestand van Curaçao's defensie in 1940. De Nederlanders hadden hier uiteraard in 1940 zelf meteen een schietpost moeten vestigen.

Wij hebben reeds vermeld, dat men bij de bouw van de kustbatterij op Kintjan, Steenrijk, stiet op de fundamenteën van Fort Batavier uit 1803. De twee stellingen aan de havenmonding werden opgericht op het vierde Waterfort (dat zelf gelegen was op de plaats waar Van Walbeek al in 1634 zijn versterking, het eerste waterfort (had doen aanleggen), en het Riffort van 1828. De Batterij Caracasbaai kwam te liggen op de plaats waar de Nederlanders in 1702 een kleine versterking, de Post Uitkijk, hadden gebouwd. Die van Bullenbaai lag op de plaats waar van 1742 tot na 1774 een Nederlands fortje had gestaan.

Een van de 19,2 cm kanonnen. (Foto Collectie Dankmeijer).

De kustbatterij op Steenrijk: links boven kantoor van de commandant en zijn staf. Bij de windmolen badkamers en toiletten. Rechts barakken voor de bemanningen (Foto Collectie Dankmeier).

En op de 85 m hoge Cer'i Domi, waar de Amerikanen een luchtafweer-batterij in stelling brachten, had het Commissoriaal Bestuur in 1803 het fort Wreker laten bouwen.

De inrichting van de batterijen

Alle batterijen waren zelfstandige stellingen en beschikten bijvoorbeeld elk over onderkomens voor permanente bezetting: bij de Caracasbaai was dit in een voormalig Quarantainegebouw, op Fort Nassau in de kazematten van het fort, bij het Waterfort gebruikte men de daar staande, nu afgebroken, Kazerne Willem III. Elders waren voor het onderkomen zogenaamde quonsethutten gebouwd.

Het woord komt van het Indiaanse woord *seconiqueonset*, zoals de landstrook heet waar een baai in zee uitmondt.

Gezien de moderne verkeersmiddelen, waterleiding e.d. was het niet meer nodig, zoals in het verleden, dat elke post in eigen behoeften kon voorzien in die zin, dat men over alles zelf moest beschikken. Ook leek het niet waarschijnlijk dat één stelling bijvoorbeeld als gevolg van een vijandelijke invasie afgesloten zou worden en, zoals Fort Republiek (Nassau) in 1807, op zijn eentje verder zou blijven vechten.

Met de bewapening moest men zich aanvankelijk behelpen. Het artillerie-instructieschip Van Kinsbergen stond 12 cm instructiekanonnen af; een hiervan zelfs nog gemonteerd op een ouderwetse schuiffaffuit van een ander oorlogsschip, de Gelderland, het schip dat vóór de Van Kinsbergen als artillerie-instructieschip had gediend.

In februari 1942 brachten de Amerikanen eigen materiaal mee, waaronder zware Long

Toms. Dat zijn 155 mm kanonnen, waarvan er vier bij Blaauwbaai werden opgesteld en vier bij de Ceru Colorado, Aruba. Voor hun hooggelegen stelling op Fort Nassau hadden zij vier 8.8 cm zogenaamde dual purpose kanonnen bij zich, kanonnen met een tweeledig doel: tegen doelen op zee en in de lucht.

De bemanning

In het begin moest men werken met min of meer bijeen gegaarde bemanningen. De training heeft maanden geduurd. Eind 1940 arriveerde een detachement van 31 onderofficieren en manschappen, met 2 officieren, van het Koninklijke Nederlands-Indische Leger - KNIL - op Curaçao. De in 1987 overleden kapitein Marinus C. Schram de Jong werd benoemd tot commandant van de kustbatterij op Aruba, op die van Curaçao de reserve luitenant der artillerie Ben G.A. Stark.

Vanaf nu bleven de batterijen op normale sterkte, Juwana Morto had 96 man nodig en op Steenrijk lagen 91 militairen.

Alle vijf, later alle tien batterijen, hadden permanent, dus gedurende het volle etmaal, tenminst één kanon geladen, vuurgereed en volledig bemand. Al naar gelang het aantal en de grootte der kanonnen varieerde de batterijbemanning van twee tot twintig man. Jarenlang zijn de kust- en andere batterijen op Aruba en Curaçao paraat gebleven, waarvan de aanstonds te verhalen acties van de Batterij op Bullenbaai en Warawara in 1942 het bewijs waren. Verdere actie heeft niet plaats gehad en was op den duur ook niet nodig, omdat het strijdtoneel zich verlegde naar een verder van onze eilanden gelegen terrein.

In 1945 zijn de de kustbatterijen ontmanteld. Steenrijk is afgebroken, op Aruba is een gedeelte blijven staan. En in 1951 heeft de officier J. Beaujon in opdracht van de autoriteiten de kanonnen in stukken laten branden en die samen met de nog voorhanden munitie diep in zee laten zinken.

Boek van de maand

P. Raedts bespreekt:

R. Lane Fox, *De droom van Constantijn. Heidenen en christenen in het Romeinse Rijk, 150 n.C. - 350 n.C.* (AGON, Amsterdam 1989) vertaald door Anki Klootwijk, 741 blz., prijs f49,50.

De Late Oudheid is op dit moment een van de spannendste periodes in de geschiedenis. Dat is niet altijd zo geweest; heel lang zijn deze eeuwen zo niet verwaarloosd dan toch zeer eenzijdig benaderd. Classici verloren hun belangstelling voor de gang van zaken in het Romeinse Rijk, zodra het christendom de kop begon op te steken; dat was immers het einde van de klassiek-humanistische cultuur, de tijd dat de taal van Vergilius en Cicero verviel tot het barbaarse kerklatijn. Voor mediëvisten was de val van Rome hoogstens het decor, waartegen zij de geschiedenis van de jonge, frisse Germaanse volkeren, die de toekomst van West-Europa zouden gaan bepalen, konden afzetten. Bovendien leek het erop dat alles, wat over deze tijd gezegd kon worden, al gezegd was door Edward Gibbon in zijn magistrale boek *Decline and Fall of the Roman Empire*, nu weliswaar twee eeuwen oud, maar tot voor enkele jaren bepalend voor het beeld van de Late Oudheid. In sombere kleuren schildert Gibbon deze periode als een tijd van politieke ontbinding, cultureel-maatschappelijke achteruitgang en daardoor van vrij spel voor het fanatisme en de vernietigingsdrang van christelijke ijveraars. Het mag dan ook niet verbazingwekkend heten dat de periode alleen de interesse

vermocht gaande te houden van kerk- en dogmenhistorici, die deze eeuwen vooral bestudeerden om de aanspraken van de kerkgenootschappen waartoe zij behoorden van een historische stoffering te voorzien.

Pas de laatste veertig jaar is hier verandering in gekomen. In 1946 werd toevallig bij Nag Hammadi in Boven-Egypte een kruik met boeken uit de 4e eeuw ontdekt, die bij nader onderzoek een aantal tot dan toe totaal onbekende christelijk-gnostische geschriften bleken te bevatten.

En dit was slechts de eerste van een reeks van spectaculaire ontdekkingen in het woestijnzand van Egypte en Palestina en in de bergen van Turkije, waardoor de geschiedenis van de Late Oudheid en het vroege christendom opnieuw geschreven moest worden, een proces dat zijn voltooiing nog lang niet bereikt heeft, getuige het feit dat om de paar jaar nieuwe handboeken verschijnen, die geen van alle meer pretenderen te bieden dan een tussentijdse opname van de stand van zaken.

Maar er is meer aan de hand dan een uitbreiding van het aantal bronnen. Tegelijkertijd, of wellicht ook daardoor, kwam er een generatie van historici - onder wie A.H.M.

Jones, Arnaldo Momigliano, Henri Marrou -, die geen genoegen meer nam met het drukkende beeld dat Gibbon van deze periode geschilderd had; zij gingen op zoek naar een nieuwe interpretatie van de Late Oudheid. In Nederland behoorde de Nijmeegse hoogleraar Christine Mohrmann tot deze generatie. Zij heeft op overtuigende wijze aangetoond dat het oud-christelijk Latijn niet het laatste gebrabbel was van een stervende cultuur, maar een geheel nieuwe schepping om een totaal nieuw begrip van de werkelijkheid in woorden te vatten.

Hun werk is voortgezet door jongere historici, onder wie Peter Brown de meest prominente is. Deze heeft in enkele adembenemende studies (onder andere *The World of Late Antiquity* (1971), *The cult of the Saints* (1981), *Society and the Holy in Late Antiquity* (1982) en laatstelijk *The Body and Society. Men, Women and Sexual Renunciation in Early Christianity* (1989)) aangetoond dat de Romeinse wereld bij lange na niet aan het einde van haar krachten was, maar integendeel dat de christelijke Oudheid een periode is geweest van intense activiteit en grote scheppingsdrang.

Rehabilitatie van het heidendom

In dit gezelschap heeft zich nu ook Robert Lane Fox geschaard met zijn boek over de verhouding tussen heidendom en christendom in de 3e en 4e eeuw.

Dat lag niet voor de hand, want Fox is een traditionele classicus, die zijn sporen ondermeer heeft verdiend met een biografie over Alexander de Grote. Hij beziet de periode die hij in dit nieuwe boek onder handen neemt dan ook met het wat wantrouwige oog van de man die veel van wat hem in de Griekse en Latijnse Oudheid dierbaar is ten onder ziet gaan. Toch wil hij niet terugkeren tot de sombere visie van Gibbon, ofschoon deze wel de meestal ongenoemde, maar voortdurend aanwezige

gesprekspartner van de schrijver is. Traditioneel is Fox ook in een ander opzicht: hij is een man die de bronnen laat spreken en afkerig is van weidse uitblikken en al te haastige syntheses. Maar wie kennis wil maken met het vele, nieuwe materiaal dat de laatste jaren ontdekt is, zal in dit boek een goudmijn vinden, want Fox beheerst de bronnen volkomen. Daarmee is de originaliteit van dit boek ook al aangeduid: in het koor van jongere historici die de lof van de Late Oudheid bezingen, slaat hij de toon aan van de klassieke humanist die met het christendom niet goed raad weet, maar die te intelligent is om terug te vallen op versleten modellen als dat van Gibbon. Daarom kiest Fox voor een weg die nog door weinigen bewandeld is, namelijk voor een revalidatie van het heidendom (p.247).

Van de drie delen waaruit het boek bestaat is het eerste daarom het meest originele: het schetst de vitaliteit van de heidense godsdiensten.

Te lang hebben historici zich volgens Fox laten misleiden door de litteraire bronnen, met name door het werk van enkele filosofen, die zich sceptisch hebben uitgelaten over de goden; zij blijken niet representatief geweest te zijn voor het geheel van de bevolking. Modern archeologisch onderzoek wijst uit dat de eeuwenoude cultusvormen ook in de 3e eeuw nog springlevend waren, ja dat er zelfs een opleving te zien is van bijvoorbeeld de raadpleging van orakels. Fox' conclusie is dat de godenwereld van Homerus niets van haar vitaliteit had ingeboet en dat de Olympische goden nog steeds middels orakels, dromen en visioenen het leven van hun dienaars bepaalden. Hiermee verzet hij zich tegen de overheersende mening dat het heidendom in de 3e eeuw in een morele crisis geraakt was, dat de cultus in verval was en dat het christendom de nieuwe godsdienst was die deze leegte zou hebben opgevuld.

Dat zou ook niet gekund hebben, omdat, aldus Fox, het christendom in deze heidense samenleving verscheen als een volslagen contrast. Christenen waren geobsedeerd door het einde der tijden in een wereld die wel over het begin, maar nooit over het einde had nagedacht. Omdat christenen dat einde aanstaande achtten, speelden huwelijk en sexualiteit in hun leven een zeer ondergeschikte rol: de aandacht van de gelovigen kon beter onverdeeld gericht worden op de nabije komst van de Heer (p.347). Maagdelijkheid was daarom het hoogste ideaal voor mannen en vrouwen, een ongehoorde nieuwigheid in de klassieke cultuur.

Wat vooral diepe indruk maakte was de

bereidheid van de christenen voor hun geloof te sterven. Maar de belangrijkste reden dat de christenen, ondanks hun afwijzen van de klassieke cultuur, toch gehoor vonden, was hun ijzersterke organisatie, waarbinnen het leiderschap toeviel aan de bisschoppen, die een vorm van religieuze autoriteit vertegenwoordigden, die tot dan toe geheel onbekend geweest was. Dat boeide veel mensen in een tijd waarin de sociale samenhang in steden grotendeels verloren ging en plaats maakte voor diepe tegenstellingen tussen arm en rijk. Daartegenover stonden de christelijke gemeenten als onderling sterk samenhangende groepen, waarin niemand in de steek gelaten werd en sociale kloven overbrugd werden (p.317).

De auteur komt tot de conclusie dat het christendom daarom wel enig succes had, vooral vrouwen voelden zich ertoe agetrokken, maar dat de verspreiding tot 300 al met al gering bleef, immers als godsdienstige vorm bleef het te vreemd aan de overgeleverde en nog steeds springlevende waarden van de Grieks-Romeinse cultuur. Ook hiermee gaat hij in tegen de heersende opvatting dat het christendom in de cruciale jaren tussen 250 en 300 uitgegroeid was tot een massaverschijnsel, waar het keizerlijk bestuur niet meer omheen kon.

De droom van Constantijn

Na zo een vitaal heidendom tegenover een zwak christendom te hebben geplaatst moet Fox, om de uiteindelijke en zijns inziens onverwachte triomf van het christendom te verklaren in het laatste deel van zijn boek dan ook de klassieke these in ere herstellen dat de christenen hun overwinning noch aan innerlijke kracht, noch aan een verzwakkend heidendom te danken hebben, maar alleen en uitsluitend aan de bescherming van keizer Constantijn.

Het aloude verhaal, waaraan de Nederlandse vertaling zijn titel ontleent, luidde dat die plotselinge bekering van Constantijn te danken was aan het feit dat hij in de nacht voor de beslissende slag tegen zijn rivaal Maxentius in 312 bij de Milvische brug in Rome een droom had gehad waarin Christus hem zijn steun beloofde, als de soldaten het teken van God, het later zo bekend geworden Christusmonogram, op hun schild zouden dragen. Constantijn deed wat Christus hem opgedragen had en behaalde de overwinning.

Het is verrassend te zien dat Fox het belang van Constantijns droom weer zo naar voren haalt, omdat de laatste tijd zijn rol in de

dramatische ommekeer van het Rijk juist veel minder benadrukt wordt.

Historici als Barnes (*Constantine and Eusebius* (1981)) hebben erop gewezen dat christendom en keizerrijk al zo dicht naar elkaar toegegroeid waren in de laatste helft van de 3e eeuw dat voor Constantijn weinig anders overbleef dan de feitelijke situatie juridisch te erkennen. Fox stelt daartegenover dat Constantijn juist niet gezien mag worden als een handig politicus die inspeelt op wat er leeft onder het volk, maar als een oprecht bekeerling die de godsdienst waar zijn hart naar uitging en die hij verantwoordelijk achtte voor zijn politiek succes, niet alleen wettig bestaansrecht wilde verschaffen, maar ook op alle mogelijke manieren wilde begunstigen en bevorderen. Daarmee heeft Constantijn de basis gelegd voor de realiteit en de mythe van het Christelijk Romeinse Rijk dat in de ogen van zijn burgers en van jaloerse buitenstaanders door de eeuwen heen de representatie op aarde was van het Koninkrijk Gods in de hemel, en waarvan de laatste overblijfselen eigenlijk pas ten onder zijn gegaan met de dood van de laatste tsaar in de troebelen van de Russische Revolutie.

Voors en tegens...

Wie geïnteresseerd is in snelle oriëntatie en grote lijnen kan beter niet aan dit boek beginnen, want de lezer wordt niet meege-

nomen op een sight-seeing tour langs de hoogtepunten van de klassieke cultuur, maar op een voettocht door het oude Rijk met liefdevolle aandacht voor de kleinste details. En dat vereist geduld.

Pas gaandeweg wordt duidelijk dat de reis via een zorgvuldig uitgestippelde route verloopt. Dat is de grote kwaliteit van het boek, maar het roept ook vragen op, niet over het boek zelf, maar wel over de Nederlandse vertaling. Ik neem aan dat de bedoeling daarvan is dit werk voor een breder publiek, bijvoorbeeld voor leerlingen van de hogere klassen van middelbare scholen, toegankelijk te maken, immers specialisten hebben het al lang in het Engels gelezen. Waarom is dan juist dit moeilijk toegankelijke werk uitgekozen, terwijl er zoveel studies op het ogenblik over de Late Oudheid verschijnen die even belangrijk en vernieuwend zijn, maar veel gemakkelijker hun geheimen prijsgeven? Peter Brown's *Body and Society* is zojuist in vertaling verschenen, maar veel belangrijker is het dat zijn vroegere werken beter toegankelijk gemaakt worden, want daarin heeft hij op heldere en lucide wijze de hele periode van de Late Oudheid opnieuw geïnterpreteerd.

Ook wordt de Nederlandse lezer op geen enkele wijze geholpen om door te ploegen; het boek is typografisch slecht verzorgd en wemelt van de vertaalfouten, die erop wijzen dat de bewerkers niet vertrouwd zijn met de christelijke traditie. 'Church councils' zijn geen kerkeraden (p.15), maar con-

cilies of synodes; 'congregations' geen congregaties (o.a. p.256), maar gemeentes of gewoon: groepen. De apostel Petrus bekeerde geen mythisch wezen, maar een Romeins officier (p.97, waar 'centurion' vertaald wordt door centaur i.p.v. honderd man). De joodse wijsgeer Philo kan de Evangelien niet gelezen hebben, omdat ze in zijn tijd nog niet geschreven waren (p.297, waar 'Scripture' wordt weergegeven door Evangelie en niet door Bijbel (ook op p.257)). In de noten wordt de Engelse afkorting 'Jer.' gehandhaafd om de kerkvader aan te duiden die in het Nederlands bekend staat als Hiëronymus.

De geschiedenis van de Late Oudheid is daarom zo fascinerend, omdat zij niet alleen de proeftuin is van nieuwe methoden van geschiedschrijving, maar ook omdat de toenmalige ontwikkelingen nog steeds van invloed zijn op de sociale en religieuze cultuur van Europa en zij verdient daarom goed bestudeerd te worden door velen en niet alleen door academici. Ik ben bang dat door dit boek in deze bewerking en deze vormgeving teveel mensen afgeschrikt zullen worden en wil daarom eindigen met een pleidooi om er toch maar aan te beginnen, de buitenkant voor lief te nemen en geduldig te zijn. Dan is de kans groot toch meege-sleept te worden door de overvloed van kleurrijke schetsen uit het dagelijks leven van een verleden, maar niet voltooide tijd.

RECENSIES

In 't kort

In 't kort is een rubriek waarin maandelijks de uitgaven die bij de redactie zijn ontvangen worden aangekondigd. Een selectie uit deze boeken wordt in een later nummer van *Kleio* besproken.

Langs deze mij onsympathieke weg, dat is de titel waaronder Wil Zeegers bij uitgeverij Bert Bakker een tienjarig onderzoek naar contactadvertenties heeft gepubliceerd. *Contactadvertenties in Nederland 1945-1990* telt 234 bladzijden, is sober uitgegeven, maar kleurrijk om te lezen. Het boek is een populaire vertaling van Zeegers dissertatie, aangevuld met nieuw materiaal. In deze geschiedenis van contactadvertenties worden drie trends onderscheiden, resp. vanaf 1945 (het vervangen van de fundamenteën), vanaf 1965 (de vernieuwing) en vanaf 1975 (de explosie). Nuttig is de lijst van in de voorbeelden gebruikte afkortingen. Het boek kost f 24,90.

Eveneens bij Bert Bakker: *De kus van Lamourette*, een studie van Robert Darnton. Deze "bespiegelingen over mentaliteits-geschiedenis" is ingedeeld in vijf hoofdstukken en bevat vijftien essays over geschiedenis, de media en de geschiedenis van de media. De historicus/journalist Darnton tracht met specifieke voorbeelden aan te tonen hoe het verleden functioneert ('onderstromingen van gebeurtenissen'). De andere hoofdstukken zijn 'media' (functioneren van de media), 'het gedrukte woord' (geschiedenis van het boek). De laatste twee hoofdstukken 'de huidige stand van zaken' en 'goede burens' geven aanzet tot discussie over geschiedenis en 'buurwetenschappen' binnen de menswetenschappen. Darnton tracht in deze vijf hoofdstukken voor een

breed publiek geschiedenis en geschiedschrijving toegankelijk te maken. Het 345 pagina's tellende boek kost f 49,50.

Bij Bosch & Keuning is in twee deeltjes verschenen *Atlas van de muziek*, een uit het Duits vertaalde en in 1977 door DTV uitgegeven 'Atlas zur Musik, Tafeln und Texte' door Ulrich Michels. De deeltjes zijn rijk in kleur geïllustreerd, maar gezet in een wel erg klein lettertype. Deel 1 bevat een systematisch gedeelte en een historisch deel: Middeleeuwen en Renaissance. Deel twee gaat van Barok tot heden. De prijs is f 34,50 per deel.

Schilders in Utrecht van de hand van Paul Huys Janssen verscheen als deel 15 in de Historische Reeks Utrecht. Er wordt een overzicht gegeven van de schilders die in de 17e eeuw in Utrecht hun opleiding kregen, leefden en werkten. Het is ingedeeld in hoofdstukken naar de verschillende stijlen die beoefend werden, alle met fraaie illustraties. De publicatie werd mogelijk door subsidie van o.a. het Anjerfonds Urecht en kost f 24,95.

Oppoffering en Heroïek, de mentale wereld van een communistische vrouwenorganisatie in naoorlogs Nederland 1946-1976, is de titel van het bij Boom uitgeven promotie-onderzoek van Jolande Wit-huis. Het boek begint met een uitvoerige verantwoording van het onderzoek en valt uiteen in de delen 'Van sekse naar klasse', dat chronologisch beschrijvend is en 'Oppoffering en heroïek', dat ik meer mentaal-verklarend zou willen betitelen. Naast een vrij omvangrijk bronnenonderzoek stoelt de publicatie ook op een groot aantal gesprekken met oud-leden van, en betrokkenen bij, de Nederlandse Vrouwenbeweging (NVB). Dit 445 bladzijden tellende, geïllustreerde boek kost f 56,00.

Een ander, niet minder interessant, proefschrift is de studie van J.L.G. van Oudheusden, *Brabantia Nostra, een gewestelijke beweging voor fierheid en 'schoner' leven 1935-1951*. Met deze studie van het tijdschrift *Brabantia Nostra*, dat in 1951 voor het laatst verscheen, poogt de schrijver vast te stellen "welke bijdrage Brabantia nostra en haar denkgood levert aan het uitgestrekte arbeids-terrein van de mentaliteitsgeschiedenis". Het boek is uitgegeven door de Stichting Zuidelijk Historisch Contact, Tilburg en kost f 62,50.

Een derde promotie die hier aangekondigd wordt, is van de hand van Leo Lu-

kleio

nummer 10/90
pagina's 28 en 29

cassen: *En men noemde hen zigeuners...., de geschiedenis van Kaldaresch, Ursari, Lowara en Sinti in Nederland (1750-1944)*. Lucassen, verbonden aan het centrum voor onderzoek van maatschappelijke tegenstellingen (COMT) hanteert een 'stigmatiseringsperspectief' en laat zien hoe allerlei rondtrekkende groepen door de overheid van etiket 'zigeuner' zijn voorzien, wat voldoende was om hen zo veel mogelijk uit Nederland te weren. Door een reconstructie van de leefwijze van deze groepen tracht Lucassen internationaal aanvaarde theorieën over zigeuners sterk ter discussie te stellen. In het kader van intercultureel onderwijs en de multi-culturele samenleving, waarin wij dagelijks verkeren, is dit een voor een ieder een zeer aanbevolen studie. Het boek is uitgegeven door Stichting Beheer IISG/SDU, telt ook weer ruim 400 pagina's, kost f 49,90 en is te bestellen bij de SDU, tel. 070-3429702.

Jan de Ruiter

SOFT-WARE

Computerprogramma 'Negentig Jaren Statistiek in Tijdreeksen 1899-1989'.

Het Centraal Bureau voor de Statistiek geeft al jaren de bekende cijferreeksen uit, die zo goed te gebruiken zijn bij proefwerken over de 20e eeuwse Nederlandse geschiedenis. Nu is er ook een computerprogramma verschenen onder de naam 'Negentig Jaren Statistiek in Tijdreeksen 1899-1989'. Het programma wordt geleverd naar keuze op (2) 3,5 inch of op (3) 5,5 inch diskettes. De diskettes bevatten een 1700 tijdreeksen, steeds lopend van 1899 tot 1989. Onderwerpen te over - om er een paar te noemen: politieke partijen - godsdienst - milieu - bodemgebruik - vervoer. De reeksen zijn hiërarchisch georganiseerd: je kiest eerst een hoofdstuk, daarna een onderwerp uit dat hoofdstuk, en dat bestaat weer uit een aantal met elkaar samenhangende tijdreeksen. Ingewikkeld is het allemaal niet. Je moet even de logica van de rangschikking van de gegevens zien. Lukt dat niet onmiddellijk, dan staan er onderop het scherm steeds aanwijzingen en er is ook een hulpscherm oproepbaar dat steeds relevante informatie aanreikt. Overigens wordt ook een sober uitgevoerde handleiding meegeleverd.

Wat kun je nu doen met zo'n programma? Stel, je zoekt gegevens waarmee je leerlingen wilt duidelijk maken dat het verbruik van alcoholica afhankelijk is van het

welvaartsniveau. Je stuurt wat leerlingen naar de schoolcomputers toe gewapend met een MS-Dos schijf en met de programma-schijfjes met als opdracht:

- *roep op het verbruik van bier per capita van 1899 tot heden;
- * doe hetzelfde met wijn.

Beantwoord dan de volgende vragen:

- a. verklaar waarom de cijfers na 1945 zo laag waren;
- b. probeer de economische crises van de 20e eeuw op te sporen in deze cijfers;
- c. controleer of de cijfers voor de andere genotsmiddelen dezelfde tendens laten zien;
- d. kun je invloed constateren van de anti-rookbeweging? van de anti-alcoholbeweging? hoe dan?

Of leerlingen kunnen proberen verbanden te leggen tussen de uitslag van de verkiezingen voor de Tweede Kamer en het aantal belijdende Christenen. Of ze moeten, om even bij de godsdiensten te blijven, opzoeken welke kerkelijke gezindte het snelst is gegroeid en uitleggen waarom de gelovigen die niet RK, Ned. Hervormd of Gereformeerd waren, in 1947 minder leden telden dan in 1930. Of ze moeten opzoeken het prijsgedrag van ga maar door; de aardappel? het varkensvlees? de verzuring? het grondgebruik? het klimaat? het deelnemingspercentage van 15-jarige meisjes aan het middelbaar onderwijs? het staat er allemaal in.

Natuurlijk kunt u het programma ook zelf goed gebruiken, ter voorbereiding van lessen en proefwerken. En als u in het gelukkige bezit bent van een computer in uw vaklokaal gecombineerd met plasmascram en overheadprojector, dan kunt u de tabellen nog projecteren ook.

Het programma is te verkrijgen in twee vormen: allereerst is er een programma dat helemaal zelfvoorzienend is; op de schijfjes staat een behoorlijk snel zoekprogramma. Behalve een MS-Dosschijf heb je geen enkel ander programma nodig om de resultaten op scherm of printer te krijgen. Er is ook een versie voor Lotus 1.2.3. - prima bruikbaar, snel en je kunt er de bekende Lotus-grafiekjes mee maken, maar niet iedere school heeft dat programma en maar weinig leerlingen kunnen ermee werken. (De databankversie is voor f. 90,- te bestellen bij de SDU of bij de boekhandel; de versie voor Lotus 1.2.3. kost f. 49,50) Commissie COMIGO

ARCHEOLOGIE

De hierna volgende besprekingen zijn van de hand van Bert Huiskes.

Erhard Gorys, (Sesam) Reisboek Archeologie. Atlas van archeologische opgravingen en vondsten (Bosch & Keuning, Baarn 1989) 423 blz., vertaling Eva Thielen, prijs f. 49,50.

In het *Reisboek Archeologie* presenteert Gorys na een beknopt overzicht van archeologische methoden 110 opgravingen 'van Abu Simbel tot Xanthos'. Van elke opgraving komen na een inleiding de geschiedenis van voor de teloorgang, de geschiedenis van ontdekking en opgraving, een beschrijving met vaak een (bewerkte) plattegrond en interpretatie van de bouwresten aan de orde. Tot slot volgt een literatuuropgave (waarin recente of nederlandstalige titels vaak ontbreken). De kaartenbak van de schrijver - waarschijnlijk nog van karton, geblutst op de hoeken en vol danig vergeelde fiches - is in de vorm van het boek nog goed te herkennen.

Het overzicht van archeologische methoden is echter de moeite van het lezen waard. Het is geordend in de chronologie van een ideaal onderzoek: van ontdekking (prospectiemethoden) tot publicatie, met als toegevoegde enkele alinea's over onderwaterarcheologie. De stijl is misschien wat saai, maar in een bestek van enkele pagina's slaagt Gorys erin een nagenoeg volledig beeld te geven van wat de moderne archeoloog kan uitrichten in het veld en achter zijn bureau. Ook maakt de schrijver duidelijk dat er tussen prospectie en opgraving heel wat organisatorische hobbels moeten worden genomen: dat verhaal wordt in resultaatgerichte archeologieboeken nooit verteld. Uit de "meer dan 10.000 plaatsen" die momenteel ter wereld zijn of worden onderzocht, kiest de auteur er 110. Die liggen vrijwel allemaal in landen rond de Middellandse Zee of in het Nabije Oosten. Griekenland, Italië en Turkije springen er getalsmatig uit. De Bondsrepubliek Duitsland is vertegenwoordigd met Heuneburg, enkel Keltische vorstengraven, de Limes, Trier en Xanten, objecten die in meer of mindere mate associaties kennen met de Antieke wereld. Van Groot-Brittannië, dat hier evengoed Engeland had kunnen heten, worden de onvermijdelijke Muur van Hadrianus en Stonehenge behandeld. Die laatste is een wat vreemde eend in de bijt, zeker nu weinigen nog volhouden dat enige vage verdiepingen in een van de stenen afbeelding zouden zijn van Mykeense werktuigen.

Enkele Mediterrane landen komen er maar bekaaid af. In Joegoslavië valt meer te zien dan Pula. Frankrijk is - zeker ten opzichte van Duitsland - misdeeld met slecht Arles, Nîmes en Orange. De Pont du Gard, toch haast vaste prik in heel wat schoolboekjes, figureert in het voorwoord om de noodzaak van het boek aan te tonen maar ontbreekt in de beschrijvingen. Ook een beproefd toeristisch object als de resten van het Gallo-Romeinse Vienne bij Lyon ontbreken. Spanje, zo rijk aan gave Romeinse monumenten als Merida en Numantia, blijft geheel onvermeld.

In de behandelde landen komen ook enkele prehistorische objecten aan de orde: naast het al genoemde Stonehenge, de tempels van Malta, Jericho en het Turkse Catal Hüyük en Kültepe. Je kunt die keuze toejuichen maar evengoed als inconsistentie in de Klassiek georiënteerde samenstelling aanmerken.

De achterin geplaatste lijst van begrippen uit archeologie en kunstgeschiedenis is uitgebreid en zal haar nut bewijzen bij het lezen van vakliteratuur. Het geheel wordt besloten met sober uitgevoerde kaartjes.

In zijn openingszin tracht de uitgever het verschijnen van het Reisboek Archeologie te rechtvaardigen. Beschrijvingen van archeologische vindplaatsen zou in "*gangbare reisgidsen*" onbevredigend zijn en "*in de vakliteratuur meestal te omvangrijk en te pretentius*". Hier worden gemakshalve twee genres over het hoofd gezien: de kunstreisgids en de gidsen - vaak beknopte monografietjes - die ter plaatse gekocht kunnen worden. Een kleine steekproef onder enkele kunstreisgidsen viel nadelig uit voor het Reisboek Archeologie. In het algemeen informeren kunstreisboeken uitgebreider over een object. Daar staat tegenover dat het Reisboek zich niet beperkt tot één stad, streek of land.

Kniesoren zullen vallen over het niet geheel beheersen van de Nederlandse archeologische terminologie m.b.t. het veldwerk en een enkele ongelukkig gekozen spelling van een plaatsnaam door de vertaalster.

Voor de docent geschiedenis of klassieke talen die wat architectuur in zijn of haar lessen wil stoppen kan het *Archeologisch Reisboek* als handzaam naslagwerk dienen. In de school - of sectiebibliotheek mag het staan als supplement naast een historische encyclopedie en/of atlas. Op die plaats komt ook de oorspronkelijke titel van het boek tot zijn recht: *Kleines Handbuch der Archäologie*. En geen Reisboek.

Th.J. Maarleveld & van Ginkel, *Archeologie onder water. Het verleden van een varend volk* (Meulenhoff, Amsterdam 1990) 160 blz., prijs f. 49,50.

Tegenwoordig werken archeologen bijna even gemakkelijk onder water als op het land. Sommigen geven zelfs de voorkeur aan de zee, waar ze het zand haast korrelsgewijze van het kwetsbare spullen af kunnen waaieren. Dankzij perslucht-cilinders, miniduijkbootjes en moderne elektronische apparatuur peuteren ze in vindplaatsen van honderden, zelfs duizenden jaren oud: schepen uit de Bronstijd, Romeinse koopvaardischepen, Hollandse vrachtvaarders, Engelse oorlogsbodems en oude havens die nu onder de golven liggen.

De Nederlandse activiteiten op dit vlak worden in een ruime internationale context gepresenteerd door onderwaterarcheoloog Maarleveld en archeoloog-publicist Van Ginkel. Zij willen een breed publiek op de hoogte brengen van enerzijds doel en middelen van de onderwaterarcheologie en anderzijds de resultaten daarvan in de vorm van een geschiedenis van het vervoer over water. Die taak is hun wel toevertrouwd want beide heren horen tot het welbespraakte deel van de Nederlandse archeologen. Zij leverden een degelijk maar vlot leesbaar boek af. Hoewel onderwaterarcheologie en scheepsarcheologie een breed raakvlak hebben, mogen ze niet met elkaar worden vereenzelvigd. Een scheepsopgraving kan op het droge plaats vinden, zoals in de IJsselmeerpolders. Onderwaterarcheologie kent meer objecten dan alleen schepen: in feite alle verdronken cultuurresten. Toch staat het schip centraal in dit boek. Het vertegenwoordigt een vondst waaruit niet alleen kennis van technisch-constructieve aard vergaard kan worden maar ook opgemaakt wordt welke diverse onderdelen van de materiële cultuur gelijktijdig naar de kelder gingen.

Vanaf de zestiende eeuw heeft de mens gepoogd langer onder water te blijven dan zijn longen hem toestonden. De hulpmiddelen die daartoe ontwikkeld werden, gaven niet onmiddellijk een impuls aan de onderwaterarcheologie. Archeologie als wetenschap bestond nog niet. Bovendien beperkten de eerste duikpakken, -kappen en -klokken de bewegingsvrijheid van de duiker zeer. Pas met de recente uitvinding van de aqualong werd een actief verblijf onder water mogelijk. Na een inleiding op de geschiedenis van het duiken biedt het tweede hoofdstuk een kleine vlootshow van mesolithicum tot Vikingtijd. Er wordt ook gewezen op een merkwaardige tegen-

kleio

stelling. De Nederlandse kustwateren zijn moeilijk bevaardbaar; er waait meestal een aanlandige wind en van nature beschutte havens ontbreken. Niettemin ontwikkelde zich hier een sterk op de zee gerichte economie. Dat verklaart mede het relatief grote aantal wrakken.

In de romp van het boek leggen de auteurs de wederzijdse verbanden tussen een opbloeiende economie en de ontwikkelingen in de scheepsbouw. Daarbij wordt niet uitsluitend de blik op zee gericht maar is er een apart hoofdstuk aandacht voor de binnenvaart - van boomstamkano tot de Lutine, die in 1888 op de Zuiderzee verging. Het verhaal wordt met korte toelichtingen op "Speciale aspecten" gelardeerd.

In een afsluitend hoofdstuk uiten beide auteurs zich in optimistische termen over de toekomst van het onderwateronderzoek. Zij baseren zich daarbij op de reeds aange- toonde gunstige werking van beheermaatregelen die de laatste jaren zijn getroffen.

H. Sarfatij (red.) *Verborgene steden. Stadsarcheologie in Nederland* (Meulenhoff, Amsterdam 1990) 200 blz., prijs f. 49,50.

In 1982 verscheen onder coredactie van H. Sarfatij *Het bodemarchief bedreigd. Archeologie en planologie in de binnensteden van Nederland*. Het biedt een beknopt overzicht van de Middeleeuwse stadskernen in Nederland als onderwerp van archeologisch onderzoek. Daar konden twee doelgroepen op hun eigen manier van profiteren: de archeologen kregen een extra richtsnoer voor hun onderzoek en de makers en uitvoerders van gemeentebestuur een nieuw gegeven in hun werk. Het boekje maakte goed duidelijk in welke staat het bodemarchief van stadskernen zich toen bevond en aan welke bedreigingen het blootstond. De erosie-factor werd berekend. Onlangs verscheen voor een breder publiek dan geleerden en stadsbestuurders *Verborgene steden*, een titel die kennelijk als het tweelingzusje moet klinken van *Verleden land*, hoewel bij mij de associatie met Italo Calvino's *De onzichtbare steden* eerder opkwam. Overzichtelijk en samenhangend wil de redacteur de resultaten van de Nederlandse stadsarcheologie bij elkaar brengen. De lezer wordt ingeleid in de stadsarcheologie, de Europese ontwikkeling daarvan (Oslo, Novgorod, Bergen, York) en het Nederlands detail. Ook de geschiedenis van het stadskernonderzoek in Nederland komt aan bod tot aan de rol die de stadsarcheologie speelt in de samenleving van vandaag.

In het middendeel van het boek verkrijgt de lezer een breed overzicht in ruimte en tijd van de Nederlandse onderzoeksresultaten. Van negentien verborgen steden wordt een karakteristieke periode aan het licht gebracht. Sarfatij heeft ervoor gekozen die periodes chronologisch te ordenen. Zo vloeit uit materiële bronnen een doorlopend verhaal van de Nederlandse stadsgeschiedenis, waarbij de lezer om de drie tot tien bladzijden grote sprongen door het land maakt en en passant de veelsoortige functies van het verschijnsel stad gaat beseffen. Die ordening heeft ook nadelen. Genetisch enigszins verwante steden als Maastricht en Nijmegen worden gescheiden: historisch en geografisch uiteenlopende steden als Kampen, Alkmaar en Amersfoort staan naast elkaar. Dat laatste komt omdat van deze drie steden het uitgekozen typerende aspect uit dezelfde tijd stamt. Een indeling op een dergelijk criterium geeft soms resultaten die door het toeval niet verbeterd hadden kunnen worden.

Verborgene steden besluit met een meer naar volledigheid dan naar sappigheid strevend hoofdstuk. Geen echte streekwijzer zoals in *Verleden Land* maar een overzicht per provincie waarin in totaal 65 steden de revue passeren. Wanneer de indeling van de streekwijzer was overgenomen of licht aangepast had dat de band met *Verleden Land* wat verstevigd. Bovengenoemde tekortkomingen waren met het schetsen van een regionaal historisch beeld dan wellicht gecompenseerd.

De vormgever wilde (of zag zich genoodzaakt) illustraties en bijschriften kwijt te raken in de kantlijn en zelfs tussen de kolommen. Veel afbeeldingen zijn hierdoor letterlijk gemarginaliseerd en komen amper tot hun recht. Het geeft de bladzijden ook een woelig karakter en is hier en daar zelfs hinderlijk. Zo las ik op blz. 147 "vingerhoed" waar stond "viltten hoed" en betrapte mijzelf pas op de fout toen de 23 cm hoogte van het geval verderop in het bijschrift van de onooglijke foto werd vermeld.

Ook de jongste geschiedensismethoden blinken nog uit in het verwaarlozen van materieel bronnenmateriaal zodra schriftelijke bronnen voorhanden zijn. De docent die in zijn of haar lessen aan dat primaat van de schriftelijke bron wil tornen vindt in beide boeken nieuwe stof die door haar toegankelijke presentatie vlot en goed is te verwerken tot lesmateriaal.

Voorgezet onderwijs is in hoofdzaak een stedelijk verschijnsel. Wie het verleden van de wat ruimere schoolomgeving wil betrekken in de lessen, vindt in *Verborgene Steden* vast wel iets van zijn of haar gading.

De langdurig ingenomen positie halfweg de boeken-toptien doet vermoeden dat u niet de eerste zult zijn.

SOCIOLOGIE

P. Bourdieu, *Opstellen over smaak, habitus en het veldbegrip*, gekozen door Dick Pels (Van Gennep, Amsterdam 1989) 352 blz., f. 49,50.

Sociologen hebben de naam dat ze in moeilijke bewoordingen zeggen, wat "iedereen allang wist". Vaak doen ze inderdaad node-loos ingewikkeld; soms leidt hun neiging om complexe vraagstellingen te ontwerpen en uit te werken tot verrassende inzichten. Dan blijkt de *conventional wisdom*, het "wat iedereen allang wist", toch onvermoede aspecten te bevatten, die op het eerste gezicht niet aan de dag zijn getreden.

Pierre Bourdieu is een twijfelgeval. Hij werkt met ingewikkelde concepten die hij in de vorm van moeilijk proza loslaat op hele gewone, alledaagse verschijnselen. Levert dat nu analytische meerwaarde op of wordt hier slechts een verbaal doolhof gecreëerd? Naar mijn smaak is toch teveel het laatste het geval. Neem nu Bourdieu's begrippen die in de titel van deze bundel vermeld staan: *veld* en *habitus*. In de heldere inleiding van Dick Pels wordt uitgelegd dat Bourdieu met 'veld' zoiets bedoelt als een netwerk, een structuur of een configuratie van mensen en belangen op een bepaald terrein: de wereld van de kunst, het scheepvaartwezen, het onderwijsveld. Om in zo'n veld succesvol te kunnen opereren, moet men de 'veldmechanismen', de spelregels kennen. Het internaliseren van die regels tot een consistent gedragspatroon noemt Bourdieu 'habitus': een geheel van normen, gevoelens en gedragingen, dat in belangrijke mate gedictieerd wordt door de dwingende structuur van het veld.

Brengen deze concepten ons nu verder dan bestaande noties als de wisselwerking tussen materiële en geestelijke factoren, het verschil tussen objectieve structuur en subjectieve beleving, tussen *Klasse an sich* en *Klasse für sich*? Nauwelijks. Doet Bourdieu er zelf leuke dingen mee? Jawel, vooral op het gebied van cultuur-appreciatie en kennismanipulatie weet hij, met behulp van het begrip 'cultureel kapitaal', prikkelende interpretaties te geven van vanzelfsprekende gedragingen.

Toch blijft in deze bundel voortdurend iets irriteren. Dat is het Franse provincialisme. Bourdieu doet alsof hij het wiel voor de eerste keer uitvindt. Hij trekt zelf geen vergelijkingen met het werk van ver-

wante sociologen. Zo zal men tevergeefs een verwijzing vinden naar de bekende Engelse socioloog Anthony Giddens, wiens structuratietheorie op minstens zo aardige wijze het dynamische-evenwicht-in-historische-beweging van 'veld' en 'habitus' in kaart brengt. Voorts levert Bourdieu wel erg achterhaalde gevechten tegen enerzijds de 'Amerikaanse' sociologie van T. Parsons en R.K. Merton en tegen anderzijds de marxistische theorieën van L. Althusser.

Het esoterische karakter van Bourdieu's werk wordt geaccentueerd door de selectie van Pels. Die is gericht op de kennissociologische kant van Bourdieu's werk, op zijn zogenaamde reflexieve sociologie. Daarin worden de moderne intellectuele en culturele strategieën op de korrel genomen. Bourdieu wordt als het ware op onszelf toegepast. Dat levert leuke Droste-cacao-effecten op van 'bedoelingen achter bedoelingen' maar het is wel iets voor de echte liefhebbers.

E. Jonker

PROEFSCHRIFT

Grietje Dresen, *Onschuldphantasieën. Of-ferzin en heilsverlangen in feminisme en mystiek* (SUN, Nijmegen 1990)

335 blz., 17 zwart-wit illustraties, prijs f 39,50.

Wat hebben de Nederlandse mystica Alijt Bake (1415-1455) en de Duitse feministe Gertrud Bäumer (1873-1954) met elkaar te maken?

Op zoek naar de morele inslag van vrouwen bestudeerde de feministisch theologe Dresen in haar proefschrift het werk van Bake en Bäumer waarin zelfopoffering een centrale rol speelt. Om te begrijpen hoe de vergaande zelfopoffering aansloot bij de verlangens en conflicten van beide vrouwen gaat Dresen te rade bij psycho-analyse van Freud en Lampl-de Groot en introduceert zij het begrip onschuldphantasie, aansluitend bij Freuds moreel-masochisme. Het meisje is daarvoor veel ontvankelijker dan de jongen omdat haar dubbele gerichtheid op de vader en de moeder tot innerlijke conflicten leidt. De agressieve gevoelens jegens de moeder richt ze op zichzelf hetgeen zich onder meer uit in de ontwikkeling van een zeer streng geweten dat eisen stelt waaraan ze amper kan voldoen. Daarom neigt ze ertoe zich terug te trekken in fantasie-beelden waarin de oorspronkelijke symbiose met de moeder is hersteld.

De dynamiek van de onschuldphantasie, het verlangen naar onschuld, legt Dresen stapje voor stapje en bloot bij Bake en Bäumer.

Alijt Bake trad in bij het klooster Galilea te Gent dat aangesloten was bij de Congregatie van Windesheim. Vanuit een diep besef van zondigheid ontwikkelde zij een extreme lijdensdevotie in het verlangen Christus volledig na te volgen en daardoor tot vereniging met Hem te komen. De keerzijde van deze identificatie met de lijdende Christus betekende een delen in Zijn glorie en uniciteit, waardoor Bake zich van schuld verlost wist. Dat leverde haar talrijke conflicten met haar medezusters op die haar van hoogmoed en fanatisme verdachten. Zelf worstelde Bake met conflicten tussen gevoelens van almacht en nederigheid, van gerichtheid op zichzelf en het besef deel uit te maken van een gemeenschap, van tekort schieten en opgenomen worden in Christus' lijden. Haar lijdensdevotie waarin het kruis, de uitverkoren ezel die Christus mocht vervoeren en Maria als centrale beelden funge- ren, boden haar een affectieve oplossing voor deze conflicten.

Gertrud Bäumer, domineesdochter, verloor haar vader die zij mateloos bewonderde op jonge leeftijd. Op zijn sterfbed droeg de

vader haar op voor de moeder te zorgen. Haar latere leven als onderwijzeres, politica en feministe werd beheerst door een zucht naar eenheid of heelheid die haar gevaarlijk dichtbij het nationaal-socialisme bracht en waarin de geïdealiseerde Held en Moeder een centrale rol spelen. In haar werken roept Bäumer de Duitse vrouw op de haar specifieke rol als draagster van de geestelijke waarden van de toekomstige Germaans heilstaat op zich te nemen. Het geestelijk moederschap in dienst van het vaderland bevestigde zo niet alleen vrouwen in de haar toegekende machteloosheid waarmee Duitse vrouwen gedurende de Eerste en Tweede Wereldoorlog geconfronteerd werden.

Herhaaldelijk stelt Dresen, dat beide vrouwen vanwege hun zeer uiteenlopende persoonlijke en historische achtergronden niet met elkaar vergeleken kunnen worden. Toch wekt ze de indruk de psychische conflicten te zien als illustraties van universele conflicten waarmee vrouwen te maken kunnen krijgen. In hoeverre die conflicten en de oplossingen daarvoor mede afhangen van de historische omstandigheden wordt niet goed duidelijk. De vraag of een psychoanalytische benadering van leven en werken van personen uit vervlogen tijden - en in dit geval geldt dat m.n. voor Bake - toelaatbaar is, wordt door Dresen wel degelijk onderkend. Hoe komen we echter anders iets te weten over drijfveren van mensen?

Dresen toont, dat mits met de nodige voorzichtigheid en met explicitering van de eigen vooronderstellingen toegepast, er nog heel wat te ontdekken valt. Haar nauwgezetheid leidt echter tevens tot herhalingen. Ook al kan men zich niet of slechts gedeeltelijk met haar uitgangspunten verenigen, de openhartigheid waarmee Dresen de problemen van haar benadering bespreekt en haar boeiende verteltrant werken meeslepend. Haar studie verdient tevens aandacht omdat het een geslaagd voorbeeld is van interdisciplinair onderzoek.

Het werk biedt voor docenten in het secundair onderwijs aanvullende inzichten in de lijdensmystiek van de Moderne Devotie en kan, met het nodige voorbehoud gehanteerd, een nieuw licht werpen op drijfveren van Duitse vrouwen in de turbulente eerste helft van de twintigste eeuw. Zelfstandig gebruik door leerlingen is waarschijnlijk te hoog gegrepen, maar in de bibliotheken van lerarenopleidingen hoort dit proefschrift zeker een plaats te krijgen.

José Eijl

kleio

OUDHEID

B.F. Cook, *Griekse inscripties (Fibula Schriftreeks, Houten 1990) 64 blz., talrijke zwart-wit illustraties, f 19,90.*

Het Brits Museum is alleen om zijn bookshop al een bezoek waard. Iedere keer als ik in Londen ben, loop ik in ieder geval daar binnen om te kijken naar nieuwe publicaties. Naast de populair-wetenschappelijke werken, de informatieve kinderboeken en de bouwplaten van de diverse Britse educatieve uitgevers verdienen de eigen uitgaven van het museum altijd aandacht. Ze zijn meestal meer dan alleen gidsen bij de uitgestalde waar, al nemen ze natuurlijk het eigen bezit steeds als uitgangspunt. Cook's *Greek Inscriptions* is een goed specimen van BM-Publications. Compact en effectief wordt de noodzakelijke voorkennis geboden: de functie van inscripties, het belang als bronsoort, de lettervormen, de datering, de conventies bij het reconstrueren van de vaak gemutileerde teksten en dergelijke. Vervolgens worden voorbeeldige inscripties besproken, meestal uit het eigen bezit. Ze zijn alle afgebeeld en de Griekse tekst is steeds voorzien van een vertaling. In het derde hoofdstuk wordt terecht de indruk weggenomen dat alleen de stenen spreken: hier komen teksten op andere materialen aan de orde: op metaal, op hout en op aardewerk - voor papyri moeten we bij een ander boekje zijn. De leraar-historicus die zich uit zijn studie-jaren alleen herinnert dat de docent oude geschiedenis zo mysterieus kon spreken over de epigrafie, kan met dit boekje een lacune in zijn kennis vullen. Ik hoop dat hij enkele korte tekstjes eens bewerkt voor klasgebruik: leerlingen zijn op een merkwaardige manier gefascineerd door authenticiteit. Bovendien oefent vreemd schrift altijd een betovering op hen uit. Blijven we in dit opzicht niet allemaal kinderen? Griekse inscripties geeft ons materiaal in handen om de magie van het steenschrift te beleven.

Anton J.L. van Hooff

NEDERLAND

A. Jespers (red.), *Bericht uit 1929. Het veelzijdige gezicht van de Nederlandse samenleving ten tijde van de oprichting van het PTT-museum. (Stichting het Nederlandse PTT Museum, 's-Gravenhage 1989) 96 blz., geïll., prijs f 20,00.*

De viering van het zestigjarig bestaan is voor het PTT Museum kennelijk reden geweest om wat meer aan de weg te gaan

timmeren. Na 'Bericht uit 1929' is intussen ook een boekje over illegale telefoonlijnen in de Tweede Wereldoorlog verschenen. 'Bericht uit 1929' bundelt vijf lezingen, die eind 1989 tijdens de jubileumtentoonstelling in het PTT Museum zijn gehouden. Zij moesten de samenleving schetsen waarbinnen de PTT haar werd deed. Die opzet was een andere dan de titel van de bundel suggereert. Dit leidt onherroepelijk tot teleurstelling bij de koper die een dwarsdoorsnede verwacht van 1929, maar die te maken krijgt met onderwerpen die het hele interbellum bestrijken en zelfs tot 1989 reiken. Redacteur Jespers heeft geprobeerd dat jaar 1929 wat meer naar voren te halen, maar ook zijn bijdrage loopt uit op een doorsnede van het interbellum. En waar verzuiling voor deze periode toch als het maatschappelijk raamwerk geldt is het vreemd de bijdrage van Bosmans hierover als laatste geplaatst te zien. De lezer heeft dan al met andere, en soms dubieuze interpretaties ('De verdeling van Nederland in zuilen was... een erfenis van de Schoolstrijd' p. 58) kennis gemaakt. De lera(a)r(es), die ermee kan leven dat dit geen bericht uit 1929 is, vindt aardige gegevens over het dagelijks leven, over de Nederlandse vrouw (al betwijfel ik of het beruchte wetsontwerp van Romme bij de Hoge Raad van Arbeid werd ingediend, p. 32), over de Nederlandse Filmliga en over de opkomst van de radio en ons unieke omroepbestel. Alle bijdragen worden afgesloten met een literatuurlijst en zijn zeer leesbaar, zodat ook leerlingen er goed mee uit de voeten kunnen.

Jan Klomp

OVER BELASTING

F.A.M. Grapperhaus, *Belasting, vrijheid en eigendom. Hoe belastingheffing leidde tot meer zeggenschap voor burgers en meer eenheid tussen staten, 511-1787, (De Walburgers/Kluwer, Amsterdam 1989), 407 blz.*

Onderwerp van het boek is het eeuwenlange proces van groei naar representatieve democratie en staatkundige eenheid, voor zover dat werd beïnvloed door de strijd om de zeggenschap over de belastingheffing. Startsituatie is de verbroekeling van het feodale stelsel, met name na Karel de Grote, waarin ook de centrale fiscaliteit nauwelijks meer functioneerde. De daarop volgende groei van de, eerst nog als een lappendeken gefragmenteerde en dan zich samenballende, territoriale staatkundige eenheden bracht vorsten en landsheren ook over fiscale aangelegenheden in wrijving

en conflict met standen, stadsbesturen en parlementen. Grapperhaus kiest niet voor een behandeling van de meer geleidelijke ontwikkeling in deze verhouding, maar voor enkele grote conflicten als historische mijlpalen: in de 15e eeuw de stad Keulen tegen de bisschop; in de 16e eeuw de rol van Alva's 10e en 100e penning in de Opstand der Nederlanden; in de 17e eeuw de strijd van de Engelse koningen met hun parlementen, culmineerend in de executie van koning Karel I (1644); in de 18e eeuw tenslotte de Boston Tea Party als voorbeeld van de stimulansen die uitgingen van de grieven over de Londense handels- en belastingpolitiek op de opstand der Amerikaanse koloniën.

De ene grondstelling van het boek, dat de belastingen de politiek-maatschappelijke krachten tegen de vorst hebben geprikkeld, komt sterker naar voren dan de andere, dat daardoor ook de staatseenheid is bevorderd. De Opstand der Nederlanden heeft, zoals de auteur signaleert, zelfs bepaald niet tot staatsvorming, zelfs niet tot een bondsstaat, geleid. De auteur relateert overigens de bijdrage van de belastingen aan de groei van vertegenwoordiging en staatseenheid. De strijd om de controle over de fiscaliteit was één der factoren, vaak belangrijk, maar soms - in het geval van de Opstand - geen oorzaak maar eerder kristallisatiepunt en symbool van onvrede. De nadruk ligt in dit boek op de politiek-institutionele zijde. De sociaal-economische ontwikkeling komt nauwelijks of maar in het voorbijgaan voor het voetlicht: het terugwijken van steden, handel en geld eerst, en hun wederopleving en ontplooiing daarna. Juist in de fiscaliteit kruisen politieke, economische en sociale lijnen en krachten elkaar. Men denke maar aan voorbeelden als het Colbertisme eerst en het verband tussen politiek en economisch liberalisme later; ook daarbij waren telkens de inkomsten van vorst of staat de inzet.

De aandacht richten op enkele conflictueuze of zelfs explosieve historische momenten beneemt het zicht op de meer geleidelijke, 'normale' zijde der ontwikkelingen. Anderzijds schept het ruimte voor wat Grapperhaus noemt '*balanceren tussen wetenschap en anecdote, tekst en illustratie, sfeertekening en feitenrelas*', waaronder het schilderen van personen, karakters en dramatiek. De auteur bezigt een krachtige verteltrant en schuwt ook het saillante detail niet.

A.C.A.M. Bots

KLEIO KRANT

De jaarvergadering van de VGN 1991

De Algemene Ledenvergadering van de VGN wordt gehouden op zaterdag 6 maart a.s. in de Jaarbeurs in Utrecht. Aanvang 10.30 u., vanaf 10.00 u. wordt er koffie geschonken.

AGENDA

10.30 u. Opening van de vergadering

1. Welkomstwoord van de voorzitter en jaarrede.

2. Feestelijke uitreiking van de Huib de Ruyterprijs.

We bieden van 11.00 u. tot 12.15 u. een gevarieerd programma aan waarin het thema 'Geschiedenis en de media' (radio en TV) aan de orde komt.

12.15 u. tot 13.30 u. Borrel en lunch

13.30 - 15.00 u. Huishoudelijk deel van de vergadering

3. Beleidsplan 1991

4. Bestuurswisseling: volgens rooster moeten aftreden Zonneke Matthee en Henk van Duijsen.

Kandidaat voor het voorzitterschap is Joke van der Leeuw-Roord.

Vacant zijn nu nog de functies van 1e secretaris en penningmeester. Nadere informatie hierover volgt later in de Kleio-krant. Tegenkandidaten dienen twee weken voor de Algemene Ledenvergadering bij de 1e secretaris te zijn aangemeld.

5. Bespreking van de jaarstukken

5.1 Notulen van de Algemene Ledenvergadering op 17-3-1990

5.2 Jaarverslag van het Algemeen Bestuur

5.3 Jaarverslagen van de commissies

5.4 Financieel Jaarverslag en begroting voor 1991

6. Afscheid scheidende bestuursleden

7. Rondvraag

8. Sluiting van de vergadering, waarna gelegenheid is nog even na te praten.

oktober 1990 - handelde over de erfenis van de Tweede Wereldoorlog, de wederopbouw en de Marshallhulp. Bij de serie is werkmateriaal voor de leerlingen opgenomen.

In "Praxis" van november 1990 verscheen in de serie "Wie is de baas" een bijdrage over het aspect coalitievorming: aanwijzingen voor de leerkrachten en een werkblad gericht op de hoogste klas(sen) van de basisschool.

Cees van der Kooij

Ongezien en ongehoord geregistreerd

Geluid 1: De oorlogsjaren 1943-45.

Het Nederlands Omroepmuseum (Melkpad 34, 1217 KD Hilversum, tel. 035 - 773450) heeft deel 5 in de serie "Stemmen des tijds" uitgebracht. Het gaat ditmaal om een dubbel-LP of een geluidscassette. Deel 5 van "Stemmen des tijds" bevat geluidsfragmenten uit de oorlogsjaren 1943, 1944 en 1945. De keuze van de fragmenten - vooral het werk van Ger Lugtenburg - beperkt zich niet tot alleen maar Nederlandse. Naast koningin Wilhelmina, Gerbrandy en Blokzijl zijn ook Hitler, Goebbels, Eisenhower en Churchill vertegenwoordigd.

Bij zowel de plateneditie als de cassette-uitvoering is een toelichting gemaakt met o.m. achtergrondgegevens en vertalingen van alle fragmenten in een vreemde taal. Bestelling is alleen mogelijk door f. 25.00 over te maken op giro 3753569 onder vermelding van "Stemmen des tijds 1943-1945" LP of cassette. Deze prijs is inclusief verzendkosten.

Geluid 2: De Duitse kwestie

In de VPRO-serie "Het Gebouw. De Geleerde Wereld", een serie van gesprekken met wetenschappers over hun visie op de toekomst verscheen een cassetteband van het gesprek dat met M.C. Brands gevoerd werd over de Duitse kwestie. Deze cassetteband kost f. 10.00 en kan besteld worden door dit bedrag over te maken op giro 5115000 ten name van VPRO-publiekservice Hilversum onder vermelding van "Prof. Dr. M.C. Brands".

Video

De NOS is gestart met het uitbrengen van een vijfdelige videoserie "Beeld van Nederland". Iedere videoband bevat materiaal uit de Polygoon-archieven. Deel 1 gaat over de jaren 1945-1950 en kost in de winkel f. 49.95. De serie zal in 1992 compleet zijn.

Cursusmateriaal bij een televisieserie

Bij de televisieprogrammaserie over museumschatten, die gepresenteerd wordt door H. van Os, de directeur van het Rijksmuseum te Amsterdam, wordt cursusmateriaal geproduceerd. Het cursuspakket voor 1990 bestaat uit vijf afleveringen van 32 pagina's kost f. 65.00. Intekening is per jaar mogelijk. Het programma is voor vier jaar gepland. Nadere inlichtingen: Museumschatten, Antwoordnummer 2608, 3400 XD Montfoort.

Cees van der Kooij

Geschiedenis- onderwijs in het verenigde Duitsland

Op bezoek bij onze Duitse collega's

Het Landesverband Nordrhein-Westfälischer Geschichtslehrer hield op 8 november j.l. zijn 27e jaarvergadering en - evenals verleden jaar - reisde ik daarheen aangezien we van oudsher goede banden hebben met deze Duitse collega's.

Het thema van dit jaar was de vraag hoe het verder moet met het geschiedenisonderwijs nu er sinds 3 oktober één Duitsland is. Er waren op deze bijeenkomst een flink aantal leraren uit de voormalige DDR aanwezig en verschillende van hen voerden het woord.

Bij de presentatie van de uitgevers in de gangen van het gymnasium in Essen viel me op dat er nu al een wandkaart van het ongedeelde Duitsland in verschenen. Alleen al op het gebied van de kaartjes in de schoolboeken is er voldoende werk te verzetten...

Commissie PABO

Op dinsdag 13 november 1990 vergaderde de commissie PA - BO in Amersfoort. Door omstandigheden was de commissie niet compleet. Aan de orde kwamen verenigingszaken ter voorbereiding op de ledenvergadering in maart 1991: het jaarverslag 1990, de plannen voor 1991 en de begroting voor 1991. Daarnaast werd verder

gewerkt aan de rapporten over de schooltelevisieprogramma's met historische inhoud voor het basisonderwijs.

Publikaties:

In "De Vacature" startte op 12 september 1990 een serie met als titel "Op zoek naar Europa". De eerste aflevering bestond uit een algemeen overzicht van de ontwikkelingen in Europa na 1945. Aflevering 2 - verschenen in het nummer van 17

Maar veel groter zijn natuurlijk de problemen voor het geschiedenis-onderwijs zelf en daarover sprak prof.dr. C. Klessmann uit Bielefeld. Hij ging in op de problemen in de vroegere DDR. Hoe gaat men nu om met de vele 'witte plekken' uit het geschiedenisonderwijs? Hoe gaat men De Muur, de 17e juni voortaan behandelen? Men zal gezamenlijk bepaalde thema's moeten bekijken. Hij waarschuwde voor een al te snelle veroordeling van alles wat uit de vroegere DDR afkomstig is. Het is tot nu toe zo snel gegaan, er is nauwelijks tijd voor evaluatie en bezinning geweest.

Boeiend was ook het verhaal van Dr. W. Schubarth uit Leipzig. Ook hij sprak over de witte plekken in het geschiedenisonderwijs tot voor kort. Als thema behandelde hij het 'Geschichtsbewusstsein bei Deutschen Jugendlichen' en het bleek wel dat er niet al te veel interesse in ons vak is. Zeker thema's als lijfeigenschap, slavemij e.d. kunnen de leerling niet meer boeien. Men is nog wel enigszins geïnteresseerd in regionale (Heimats)-geschiedenis. Maar dat de jongeren zich de vraag moeten stellen 'War alles falsch?' doet het vak geen goed en de belangstelling voor de Konsummaatschappij lijkt groter dan die voor geschiedenis. Schubarth pleitte ervoor om thema's als verdraagzaamheid en mensenrechten veel meer aandacht te geven. Er bestaat nogal wat wantrouwen tegenover buitenlanders ondanks de vroegere groots opgezette internationale vriendschapscongressen in de socialistische landen. Dat er al iets veranderd is bleek uit de vaak emotionele opstellen die leerlingen uit de voormalige DDR hadden geschreven over hun persoonlijke ervaringen en hun beleving van de omwentelingen gedurende de laatste maanden in Duitsland.

Al met al een zeer interessante conferentie. Onze Duitse collega's zullen de komende jaren hun handen vol hebben aan het vernieuwen van het geschiedenisprogramma en we hopen daar in Nederland van op de hoogte te blijven.

Tineke Perdeck-Schimmel

KPC Conferenties

Geschiedenis en Staatsinrichting

Mede namens het APS en het CPS organiseert het KPC in het schooljaar 1990-1991 de volgende conferenties:

27 februari 'Het examen geschiedenis en staatsinrichting op Lbo/Mavo'
Tijdens deze conferentie wordt ingegaan op actuele problemen, die docenten rond de gehele examen-thematiek ontmoeten. Eveneens zal aandacht geschonken worden aan de stand van zaken betreffende de herziening van het eindexamen-programma. Uiteraard komt het CSE van dit jaar ter sprake.

6 maart 'De invoering van geschiedenis en staatsinrichting in het Lbo in het kader van de basisvorming'
Over consequenties van de basisvorming voor het Lbo. In het verlengde hiervan zal de harmonisatie van het centraal examen een rol spelen.

10 april 'Geschiedenis en staatsinrichting in de basisvorming op een nieuwe leerstap'
Deze conferentie bedoeld voor docenten uit het avo/vwo-veld, houdt zich bezig met de gevolgen van de invoering van de basisvorming voor de onderbouw van scholen voor avo/vwo.

De conferenties worden gehouden in het gebouw van het KPC in Den Bosch. Ze beginnen op 10.00 u. en duren tot 17.00 u. een lunch wordt u aangeboden. Als bijdrage in de onkosten wordt aan de deelnemers een vergoeding van f50,- gevraagd. Voor verdere informatie en een aanbodbrochure kunt u terecht bij het KPC-secretariaat, Postbus 482, 5201 AL Den Bosch, tel. 073-215435 Monique Sleumer. (In de aanbodbrochure is tevens een globaal overzicht van de door de vakgroep gs/si ontwikkelde leer-middelen opgenomen.)

"De Wiking van Walacra"

In september 1990 verscheen nummer 1 van de tiende jaargang van "Bumper", het magazine voor jeugdliteratuur, dat speciaal gericht is op brugklassers. Dit nummer is een integrale uitgave van Tony Vos-Dahmen van Buchholz' roman "De Wiking van Walacra", oorspronkelijk verschenen in 1971. In de heruitgave zijn de oorspronkelijke illustraties van Reint de Jonge gehandhaafd. Bert Cornelius verzorgde het omslag.

"Bumper" is een uitgave van Wolters-Noordhoff (Postbus 58, 9200 MB Groningen, tel. 050 - 226886); een los nummer kost f. 10.00.

Cees van der Kooij

MUSEON / Den Haag

Rusland in de 18e eeuw

Tot 3 maart 1991 is in het Museon een grote tentoonstelling gewijd aan Rusland in de 18e eeuw. Omdat het Staats-Historisch Museum op het Rode Plein op het moment wordt gerestaureerd en opnieuw wordt ingericht, was het mogelijk een hoeveelheid schilderijen, prenten, ikonen, kleding, meubels en huisraad te lenen uit een periode die voor Rusland zeer ingrijpend was. Door het streven van Peter de Grote werd het land plotseling geconfronteerd met vele nieuwe technieken en ideeën, die leidden tot grote veranderingen met name voor de hogere lagen van de bevolking. Veel van het nieuwe werd op eigen wijze verwerkt, zodat een Russische variant van de algemene Europese cultuur ontstond. Zeker na enige tijd kon deze wedijveren met het beste uit de rest van Europa.

Museon, Stadhouderslaan 41, Den Haag.

Historisch Museum

Ramp en brand in Nederland

Nog tot 26 januari is de tentoonstelling 'Ramp en brand' te zien. Onderwerp van deze tentoonstelling is de manier waarop schilders, tekenaars en graveurs verslag deden van catastrofes in de geschiedenis. Hun producten geven een beeld van de verwoestingen en ellende die overstromingen,

stormen en branden teweeg konden brengen. Van Middeleeuwse rampen is vrijwel geen beeldmateriaal overgebleven. De meeste materiaal bestrijkt de 16e, 17e, 18e en 19e eeuw. Van de 20e eeuwse rampen zijn er voornamelijk foto's te bekijken, maar ook deze vloeien vaak over van tragiek.

Tevens is er een kleine expositie gewijd aan 'brandblussen op papier', prenten van Jan van der Heijden, de uitvinder van de slangenbrandsput.

Schielandshuis
Korte hoogstraat 31
Rotterdam

Goltzius-museum

Tussen twee Tricolores

Nog tot 6 januari is in het Goltziusmuseum een tentoonstelling te zien gewijd aan Venlo tussen 1815 en 1850. Voor Limburg was deze periode politiek buitengewoon woelig. Tot 1830 maakte de provincie deel uit van het Koninkrijk van Willem I, in 1830 koos het hele gewest Limburg met uitzondering van Maastricht voor de opstandige Belgen en het maakte tot 1839 deel uit van België. In 1839 werd het gewest verdeeld, waarbij het oostelijke part aan Nederland kwam. Maar ook na die tijd bleven afscheidsbewegingen ten gunste van België en de Duitse bond actief.

Behalve de politiek en de (inter)nationale kaders komen op deze tentoonstelling ook allerlei andere aspecten aan de orde, gecentreerd rond de stad Venlo. Bij de tentoonstelling verschijnt een catalogus met artikelen over de periode, prijs f22,50.

Goltziusmuseum
Goltziusstraat 21
Venlo

Teylers Museum

In de ban van de berg Twee eeuwen klimmen op de Mont Blanc

Tot 25 februari is de Mont Blanc-collectie te bezichtigen van Martinus van Marum, de eerste directeur van Teylers Museum, bestaande uit o.a. een maquette, prenten en brochures, fossielen en mineralen uit het gebied. In de tweede helft van de 18e eeuw

trokken de bergen de belangstelling van de wetenschap. De Saussure, professor in Genève, loofde in 1760 een beloning uit voor iemand die een begaanbare weg naar de top zou vinden. In 1786 lukte dat aan de Franse gids Balmat en Paccard, waarna de Saussure zelf in 1787 boven kwam. Hierna barstte een soort 'Mont Blanc hausse' los, waar deze tentoonstelling een deel van zijn materiaal aan te danken heeft.

(Verder komen aan de orde het ontstaan van alpinisme en wintersport, de groei van het Alpentoeisme en de daaruit voortkomende veranderingen in het landschap en de zorg om het milieu.

Her)lees wanneer u, misschien niet helemaal historisch verantwoord, maar toch..., alles hierover wilt weten in de kerstvakantie *De grote verwildering* van A. den Doollaard, dan komt u goed beslagen ten ijs bij een bezoek aan Teylers.

OMO-reis

In de herfstvakantie (12 t/m 20 oktober 1991) organiseert de Interscholaire Vaksektie Geschiedenis en Staatsinrichting van de Vereniging Ons Middelbaar Onderwijs in het Brabant-se een studiereis naar Klassiek Griekenland. Ook VGN-leden kunnen zich hiervoor opgeven.

De reissom bedraagt f1795.

U bezoekt:
Athene
Eleusis
Antiek Korinthe
Mykene
Nafplion
Epidaurus
Argos
Loukou
Mystra
Sparta
Megalopolis
Bassae
Olympia
Patras
Delphi
en Ossios Loukas

De inschrijving sluit op 1 februari
Aanmelden bij:
N.J. Stam
Kortenaerstraat 5
5102 BV Dongen
Tel. 01623-20856

Catalogus 'Film en video in Groningen'

In de catalogus zijn ruim 1100 producties opgenomen die betrekking hebben op de provincie Groningen. Het materiaal is ingedeeld in acht rubrieken, bedrijvigheid, cultuur, dorps-stads- en streekfilms, maatschappij, natuur en milieu, onderwijs, recreatie en sport en speelfilms. Voor regionale geschiedenis m.n. wat betreft de 20e eeuw een uiterst nuttig losbladig boekwerk van 500 blz., waarop supplementen zullen verschijnen.

Deze uitgave van de Geschiedeniswinkels in Groningen kost f75,- en is te bestellen bij de Geschiedeniswinkels RUG, Postbus 716, 9700 AS Groningen. Voor informatie kunt u ook bellen (tel. 050-637048/635840 (Klaas Gert Lugtenborg of Jet Spits)).

Basisvorming

Bij het CITO verscheen een reeks publicaties waarin per vak informatie wordt gegeven over de denkheden en mogelijkheden op het gebied van afsluitende toetsing van de basisvorming.

In het deeltje over Geschiedenis en Staatsinrichting betoogt de auteur C. Bogaerts dat daarbij vooral externe opgaven op het gebied van de vaardigheden een rol zouden kunnen spelen.

Het deeltje is verkrijgbaar bij het CITO. Er is een beperkt aantal exemplaren voor belanghebbenden en geïnteresseerden gratis verkrijgbaar (tel. 085-521111).

TE KOOP AANGEBODEN

Adolf Streckfuss, *De Geschiedenis der Wereld*, 10 dln., 1868.
Th. Mommsen, *Das Weltreich der Caesaren en Römische Geschichte*.
E. Gibbon, *Der Untergang des Römischen Weltreiches*.

Voor informatie tel. 033-618772.

Nieuwe Kerk / Amsterdam

De Grote Tijd Tentoonstelling

Tot 6 januari leert u alles over tijd in de Grote Kerk. Tijdmetering, tijdrekening, tijd in de natuur, tijdsbesef, tijd en ruimte en tijd en geld komen in deeltentoonstellingen aan de orde.

Kind en tijd

NAAR EEN NIEUW EINDEXAMEN

Na allerlei strubbelingen waarover u al eerder heeft kunnen lezen in de bestuursmededelingen (zie met name Kleiokrانت 4/90) heeft het bestuur van de VGN een voorstel tot een nieuw eindexamenprogramma, gebaseerd op het werk van de commissie HEG, ingediend bij het Ministerie van O&W. Het stuk is het resultaat van hard werken van een speciale VGN-commissie, het heeft gecirculeerd in de verschillende geledingen van de VGN en is op grond van hun adviezen aangepast. Ook heeft de staatssecretaris zelf er nog een historisch thema bijgedaan (zie Bijlage B2, nr.13).

De hieronder afgedrukte Bijlagen (bij een brief aan de staatssecretaris) bevatten de voorstellen van de VGN.

Bijlage A-1

Eindexamenprogramma Geschiedenis en Staatsinrichting voor v.w.o. en h.a.v.o., m.a.v.o. D annex l.b.o., m.a.v.o. C.

1. Het examen Geschiedenis en Staatsinrichting bestaat uit het centraal examen en het schoolonderzoek. Het centraal examen duurt voor v.w.o. en h.a.v.o. 2 1/2 uur en voor m.a.v.o. en l.b.o. 2 uur.
2. De examenstof wordt gedefinieerd door structuurbegrippen welke worden toegepast binnen onderwerpen die zijn afgeleid van thema's. De structuurbegrippen zijn gegeven in bijlage B-1; de thema's in bijlage B-2.
3. Uit de thema's worden ten behoeve van het examen onderwerpen geformuleerd. Een onderwerp is een beperkte hoeveelheid stof van historische belang, geplaatst in tijd en ruimte en qua inhoud gedefinieerd door een vraagstelling.
4. Het examen is zodanig ingericht dat voldoende mogelijkheid bestaat om de structuurbegrippen en de daaruit af te leiden vaardigheden te toetsen. De vaardigheden zijn aangegeven in bijlage B-1. De kandidaat dient:
 - a. er blijk van te geven dat hij kennis heeft van de structuurbegrippen en dat hij de vaardigheden beheerst;
 - b. kennis te hebben van de in de onderwerpen aangegeven stof;
 - c. bedoelde stof te kunnen plaatsen in de tijd; daarbij speelt de chronologie een rol.
5. De examenstof omvat tenminste vier onderwerpen.
 - a. Het centraal examen heeft betrekking op twee onderwerpen, welke door de Minister worden aangewezen twee jaar voor de aanvang van het schooljaar waarin de onderwerpen worden geëxamineerd. De onderwerpen worden door of in opdracht van de Minister voorzien van een uitwerking. Een van de onderwerpen dient betrekking te hebben op het culturele erfgoed van Nederland;
 - b. Het schoolonderzoek heeft betrekking op tenminste twee onderwerpen die duidelijk zijn onderscheiden van de onderwerpen die op het centraal examen aan de orde komen.

6. In de loop van drie achtereenvolgende examenjaren wordt minstens:
 - a. Een onderwerp gewijd aan historische achtergronden van actuele, na 1870 manifeste processen, verschijnselen, vraagstukken of gebeurtenissen;
 - b. Een onderwerp gewijd aan processen, verschijnselen of gebeurtenissen uit prehistorie, oudheid, middeleeuwen en/of nieuwe geschiedenis die hoewel in tijd verder verwijderd van de actuele samenleving dan het jaar 1870, voor onze tijd van belang zijn;
 - c. Een onderwerp gewijd aan staatsinrichting, waarbij de examenstof voor dit onderdeel betrekking heeft op wording, werking en structuur van de staatsinstellingen, een en ander in de context van internationale en supranationale samenwerking.
7. Onverminderd het gestelde ad. 6. geldt dat de onderwerpen die de examenstof van centraal examen en schoolonderzoek vormen, tezamen beantwoorden aan de volgende criteria:
 - a. Minstens een onderwerp heeft betrekking op de geschiedenis van de huidige samenleving (6a);
 - b. Minstens een onderwerp heeft betrekking op de historische traditie (6b);
 - c. Minstens een onderwerp heeft betrekking op staatsinrichting (6c);
 - d. Minstens een onderwerp heeft betrekking op de Nederlandse, minstens op de Europese en minstens een op de mondiale geschiedenis;
 - e. Er is een evenwichtig verdeelde aandacht voor bestuurlijk-politieke, sociaal-economische en culturele geschiedenis alsmede voor de onderlinge relaties daartussen.
8. Een schoolonderzoek kan een of meer door de kandidaat zelfstandig bestudeerde of onderzochte onderwerpen omvatten, met dien verstande dat deze onderwerpen geheel of ten dele een van de ad 6 bedoelde onderwerpen kunnen vervangen. Een en ander dient te worden aangegeven in het programma van toetsing en afsluiting.

Bijlage A-2

Staatsexamenprogramma

- De punten 1 t/7 zijn identiek aan die van het reguliere examen.
8. Het mondeling examen kan een of meer door de

kandidaat zelfstandig bestudeerde of onderzochte onderwerpen omvatten, met dien verstande dat deze onderwerpen geheel of ten dele een van ad 6 bedoelde onderwerpen kunnen vervangen. Een en ander dient te worden aangegeven in het programma van toetsing en afsluiting.

Bijlage B-1

Structuurbegrippen en vaardigheden

De in bijlage A-1 en bijlage A-2 ad 2 en ad 4 genoemde structuurbegrippen, alsmede de in de genoemde bijlagen ad 4 genoemde vaardigheden, zijn de volgende:

1. *Bron en vraagstelling.*
De leerling kan:
 - a) de aard van verschillende soorten (on)geschreven bronnen van elkaar onderscheiden.
 - b) vraagstellingen en hypothesen gericht op (historisch) onderzoek formuleren aan de hand van voorgelegde bronnen.
 - c) (fragmenten) van bronnen verzamelen uitgaande van een bepaalde hupothese of vraagstelling.
 - d) de waarde van een bron of een fragment daaruit vaststellen met het oog op een bepaalde vraagstelling of hypothese en daarbij rekening houden met de betrouwbaarheid en de representativiteit van de bron.
2. *Feit en objectiviteit*
De leerling kan:
 - a) kritisch vaststellen wanneer men iets als een feit kan aanvaarden; zulke feiten onderscheiden van meningen en dus ook van vooroordelen en/of stereotypen.
 - b) aangeven welke barriere(s) een objectieve weergave van de (historische) werkelijkheid in de weg staat(staan)
3. *Oorzaken en gevolgen.*
De leerling kan:
 - a) het complexe karakter onderkennen van oorzaken van (historische) verschijnselen, gebeurtenissen besluitvormingsprocessen en factoren aangeven die daarbij - meestal in combinatie - werkzaam zijn.
 - b) onderscheid maken tussen het gewicht van verschillende oorzaken.
 - c) gewilde en ongewilde, bedoelde en onbedoelde gevolgen van elkaar onderscheiden.
 - d) direct optredende gevolgen onderscheiden van pas later aan de dag tredende gevolgen.
4. *Verandering, continuïteit en discontinuïteit*
de leerling kan:
 - a) in de loop der gebeurtenissen in een bepaald tijdvak een ontwikkeling/ontwikkelingen aanwijzen.
 - b) zowel het unieke/bijzondere/incidentele als het meer constante/algemeen voorkomende/regelmatige in de geschiedenis onderscheiden.
 - c) factoren onderkennen die ten grondslag liggen aan verandering van het bestaande en de weerstand daartegen.
 - d) onderkennen dat elke tijd het verleden in zich draagt en als het product van een ontwikkeling moet worden gezien.

5. Inleving en standplaatsgebondenheid

Aangezien eigen levenservaring, bewustzijn van de eigen gevoelens, denkwijze, voorstellingen en vooringenomendheid hierbij een rol spelen, zal het onderwijs in "inleving" zich moeten kenmerken door een uiterst voorzichtige aanpak en door grote bescheidenheid inzake de doelen die men bereiken wil.

De leerling kan :

- a) zich verplaatsen in de motieven/interessen/waardensystemen/verwachtingen van andere mensen, ermee rekening houdend dat in historische situaties de mensen niet , zoals wij, achteraf kennis konden nemen van de latere gebeurtenissen.
- b) de standplaatsgebondenheid onderkennen van anderen en van zichzelf in tijd en plaats en de factoren die daarop van invloed kunnen zijn.
- c) situaties en personen (in het verleden) beoordelen, rekening houdend met de opvattingen uit de betrokken tijd.

6. Interpretatie.

De leerling kan:

- a) een geboden samenhang zien/begrijpen als een interpretatie temidden van vele mogelijkheden.
- b) een (historische) situatie zo goed mogelijk (re)construeren; daarbij en bij het oordelen erover rekening houdend met de diverse factoren die een mogelijke rol hebben gespeeld en met hun onderlinge samenhang.
- c) verbanden leggen tussen verzamelde gegevens.
- d) zelf een hoeveelheid gegevens in een interpretatie verwerken (b.v. scriptie of tentoonstelling)
- e) aantonen dat het vergelijken in de tijd het zich op de eigen tijd vergroot
- f) verworven inzichten toetsen aan nieuwe gegevens en verwerken tot nieuwe of bijgestelde inzichten.

7. Politiek

De leerling kan:

- a) onderkennen dat een staat beantwoordt aan het samenstel van territorium, bevolking en instellingen; dat dit samenstel kenmerkend is voor de volledig ontwikkelde soevereine staat, en dat dit verbonden is met de wordingsgeschiedenis.
- b) binnen een samenleving en tussen samenlevingen bestaande uiteenlopende belangen/wensen/doelstellingen onderkennen en begrijpen dat dit vaak compromissen noodzakelijk maakt.
- c) onderkennen dat beleidsvorming een proces en een vorm van interactie is.
- d) onderkennen dat er mogelijkheden zijn om beleidsprocessen te beïnvloeden.
- e) beleidsprocessen in samenlevingen analyseren en daarbij onderkennen dat, hoe, en waarom sommigen meer invloed kunnen uitoefenen dan anderen.
- f) vanuit het eigen en andermans standpunt een keuze maken uit de beschikbare mogelijkheden en tegenstrijdige belangen en deze keuze beargumenteren.
- g) onderscheid maken tussen ideaal en werkelijkheid in de wording en werking van ons staatsbestel

Bijlage B-2

Lijst van thema's bij het examenprogramma "Geschiedenis en Staatsinrichting"

In het volgende wordt een lijst van thema's vastgesteld waaraan de onderwerpen dienen te worden ontleend. Deze thema's moeten beschouwd worden als niet uitgewerkte onderwerpen, d.w.z. zij moeten nog voldoen aan de criteria van bijlage B-3

De in bijlage A-1 en in bijlage A-2 ad 2 en 3 genoemde thema's zijn:

A. Lijst van historische thema's

01. De Nederlandse Opstand
02. De Gouden Eeuw in de Lage Landen
03. De wording van de industriële samenleving in Nederland (industrialisatie, urbanisatie en massificatie)
04. Verzuiling en ontzuiling in Nederland
05. Bloei en verval van de middeleeuwse feodaliteit
06. De wortels van het westerse denken en handelen: Jeruzalem, Athene, Rome; en in verband daarmee de Westerse denkwereld (met bijzondere aandacht voor bijvoorbeeld de Renaissance, de Reformatie, de Contra-reformatie, de Verlichting en/of de Romantiek)
07. Traditie en verandering in Rusland (sinds de 17de eeuw) resp. de USSR.
08. Het Europees statensysteem: van nationale staten naar Europese samenwerking
09. De veranderende positie van de vrouw sinds circa 1800
10. De ontwikkeling naar een multi-etnische en multi-culturele samenleving
11. Invloed van de Islam in de (inter) nationale politiek en economische ontwikkelingen
12. De wording van een nationale staat in de niet-Westerse wereld
13. De Tweede Wereldoorlog

B. Lijst van thema's betreffende de staatsinrichting.

01. De wording en het functioneren van de verzorgingsstaat
02. Partijvorming binnen het Nederlandse parlementaire stelsel
03. De betekenis van het proces van de (vrouwen)emancipatie voor het Nederlandse politieke systeem
04. De betekenis van de gemeente en provincie binnen het Nederlandse politieke systeem, meer in het bijzonder in verband met het proces van de problematiek rond centralisatie of decentralisatie
05. Parlementaire democratie versus dictatuur
06. De ontwikkeling van de internationale rechtsorde

Bijlage B-3

Toelichting op het eindexamenprogramma "Geschiedenis en Staatsinrichting".

De onderwerpen voor het schoolonderzoek/ mondeling examen worden ontleend aan bijlage B-2, met dien verstande dat niet mogen worden gekozen de onderwerpen die voor het betreffende schooljaar als onderwerp voor het centraal eindexamen zijn aangewezen (zie echter wel bijlage A-1 ad 5b).

Bij formulering vna onderwerpen op basis van de in bijlage B-2 gegeven thema's gelden de volgende

criteria:

I. Criteria voor de uitwerking van historische onderwerpen:

- a. Het onderwerp is historiografisch van belang;
- b. Het onderwerp wordt in het kader van de tijd geplaatst;
- c. Het onderwerp doet recht aan de complexiteit van het historisch proces en maakt duidelijk dat bestuurlijk-politieke, sociaal-economische en psychologisch-culturele aspecten binnen dat proces elkaar beïnvloeden.
- d. binnen het onderwerp worden structuurbegrippen als gegeven in bijlage B-1 toegepast, alsmede de in de genoemde bijlage beschreven relevante vaardigheden.

Deze criteria sluiten niet uit dat een tijdvak als onderwerp geformuleerd kan worden; het betreffende onderwerp dient dan wel overigens wel aan de geformuleerde eisen te voldoen.

II. Criteria voor de uitwerking van onderwerpen met betrekking tot de staatsinrichting:

- De inhoud van het onderdeel staatsinrichting heeft betrekking op de wording van de staatsinstellingen van het Koninkrijk der Nederlanden en op de hedendaagse structuur en de werking van die instellingen. Daarbij dienen wording, werking en structuur te worden gezien in een context van internationale en supranationale samenwerking. De kandidaat beheerst de stof, de relevante vaardigheden en de structuurbegrippen op zodanige wijze dat hij volwaardig participeert als staatsburger in het Koninkrijk, alsmede in de internationale en supranationale context ervan. Om deze wijze van participeren mogelijk te maken brengt staatsinrichting kennis en inzicht aan betreffende:
- a. de wording , de werking en de structuur van het politiek-staatsrechtelijke systeem.
 - b. de processen die zich in en in de wording van het systeem afspelen met betrekking tot macht, invloed en participatie en de wijze waarop binnen het systeem beleid wordt gevormd.
 - c. de verdeling van macht binnen het systeem en de conflicten en compromissen die uit die verdeling voortvloeien.

III. Criteria voor het formuleren van onderwerpen

- a. een onderwerp sluit aan bij de belevingswereld van de kandidaat.
- b. een onderwerp heeft een geschikte omvang (ongeveer 20 lessen)
- c. een onderwerp is zodanig geformuleerd dat de kandidaat redelijk zelfstandig kan omgaan met de voor het onderwerp relevante structuurbegrippen en daarvan afgeleide vaardigheden.

IV. Criteria voor de vormgeving van onderwerpen:

- a. een onderwerp is probleemgericht
- b. een onderwerp is analytisch en helder gestructureerd
- c. de omschrijving omvat:
 - een verantwoording van de keuze;
 - de hoofd- en deelvragen;
 - een explicitering van de relevante structuurbegrippen/vaardigheden;
 - een aantal essentiële begrippen;
 - de relatering van eht onderwerp aan de chronologie en het tijdskader;
 - een op de docente gerichte literatuurlijst.

LEREER (V/M) GEZOCHT

FIBULA

Historisch tijdschrift voor Jeugd en Geschiedenis

Uitgave van de Nederlandse Jeugdbond voor Geschiedenis (NJBG)

'Fibula' is een vier keer per jaar verschijnend, geïllustreerd tijdschrift met afwisselende artikelen over archeologie en geschiedenis. Het tijdschrift richt zich op jongeren tussen de 12 en de 25 jaar met een brede historische belangstelling. De nadruk ligt op Nederlandse onderwerpen.

In de redactie is een plaats vrij voor een

ENTHOUSIASTE REDACTEUR (M/V)

Wij denken aan iemand:

- die gemakkelijk en onderhouden schrijft
- die ervaring heeft met redactioneel werk
- die goede contacten heeft in de historische en/of archeologische wereld
- in de leeftijd van 20 tot 35 jaar

Het werk zal bestaan uit het redigeren en zelf schrijven van teksten, het onderhouden van contacten met potentiële schrijvers en het creatief meedenken over de inhoud van het tijdschrift.

Heb je serieuze interesse? Richt je schriftelijke reactie of eventuele vragen aan:

De redactie van Fibula
Nederlandse Jeugdbond voor Geschiedenis
Pr. Willem Alexanderhof 5
2595 BE Den Haag

VIDEO-CLIPS VOOR GESCHIEDENIS

KOK EDUCATIEF **KE** en het **KPC**

lanceren KLEIO-KLIPS:
een nieuwe invulling
van het leermiddel video

KLEIO-KLIPS:

- Met time-code; een manier om de videoband van paginering te voor zien.
- De beelden spreken voor zich: commentaar is sober gehouden.
- Een werkbare videoband: hiervoor zorgen de historische verantwoording, de didactische handleiding, de vragen en opdrachten voor de leerling, die voor de hele breedte van het voortgezet onderwijs gemaakt zijn.
- Een snelle verwerking: een les van 50 minuten.
- Een betaalbare prijs: inclusief het schriftelijke materiaal f 99,-.

Speciale introductieprijs: f 69,-

Bestellen of meer informatie?

Kok Educatief - Postbus 130 - 8260 AC Kampen
Tel.: 05202-92442 (Peter van Druenen)

KLEIO-KLIPS MOET JE NIET MISSEN!

(Onze uitgaven zijn ook verkrijgbaar in de boekhandel)

KLEIO

Onder de titel

KLEIO-DIDACTICA

geeft de VGN leerlingenmateriaal uit, waarvan over-
drukken na te bestellen zijn.

Nog leverbaar zijn:

- KD 6 *Over Leven*
- KD 8 *Suriname*
- KD 11 *Het Algemeen Kiesrecht in Prenten*
- KD 15 *Honderd jaar Landbouw-geschiedenis 1880-1980*
- KD 16 *Rare mensen die Indianen, maar wat te denken van die Spanjaarden....?*

Dit zijn leerlingenboekjes met stevige kaft, geniet, ca. 40 blz.

Prijs:

1 ex. f5,50, 2 t/m 10 ex. f4,50 per stuk, meer dan 10 stuks f3,50 per ex.; alles inclusief verzendkosten.

In het kader van het Coornhertjaar 1990 is verschenen

KD 17 Coornhert

Een boekje van 48 blz. met stevige kaft

Prijs:

f6,50 per stuk, 2 t/m 10 ex. f5,50 en meer dan 10 ex. f4,50 per stuk; inclusief verzendkosten.

In vijf hoofdstukken, die ook los van elkaar gelezen kunnen worden komen de leerlingen van de onderbouw Mavo/Havo/Vwo in contact met Coornhert als persoon en met allerlei aspecten van zijn tijd. De Reformatie, de opstand tegen Spanje, het dagelijks leven komen aan de orde, bijvoorbeeld het reizen in de zestiende eeuw, het strafrecht, beroepen in die tijd, rangen en standen.

Op 29 oktober is het 400 jaar geleden dat Coornhert overleed. Misschien een goede gelegenheid om dit materiaal met vragen en opdrachten te gebruiken bij uw lessen over de zestiende eeuw!

Los verscheen het derde hoofdstuk van 'Coornhert', het katern 'Reizen in de zestiende eeuw', 12 blz. met multoperforatie
Prijs f0,50, excl. verzendkosten.

U kunt bestellen door het goede bedrag over te maken op postrekening 128701 ten name van Penningmeester VGN in Den Haag. Vergeet niet het gewenste nummer en de hoeveelheid op te geven.

Voor informatie en spoedbestellingen kunt u terecht bij de redactie van Kleio: tel. 03408-83576.

Lijst van commissies en afdelingssecretarissen

. Commissie PABO

C.G. van der Kooij, *voorzitter*, De Hulst 53, 9301 PC Roden. Tel. 05908-18947.
F. Kolen, *secretaris*, Van Renesseborch 69, 3341 RC Hendrik Ido Ambacht. Tel. 01858-12913.
A. van Zeyl, *penningmeester*, Frankenthaler 19, 2291 JA Wateringen. Tel. 01742-3809.
Th. Beker, Singelstraat 28, 4331 SV Middelburg. Tel. 01180-27981.
J. Schmiermann, Mooksebaan 8b, 6562 ZS Groesbeek.

. Commissie Havo/Vwo

P. Wester, *voorzitter*, Denekamperstraat 28, 7588 PW Beuningen. Tel. 05415-2061.
J. van Ginkel, *secretaris*, Schoonenburg 116, 6714 GE Ede. Tel. 08380-35543.
Mw. A. Biezen-Hurkmans, Genderweg 1, 5521 NX Eersel. Tel. 04970-13578.
L. Dalhuisen, Postbus 5, 2361 BV Warmond. Tel. 01711-10810.
J. Krol, Jan Wiegersstraat 93, 7556 JX Hengelo. Tel. 074-426721.
E. Roest, Tapuitlaan 123, 7905 CV Hogeveen. Tel. 05280-74144.
N. Stam, Kortenaerstraat 5, 5102 BV Dongen. Tel. 01623-20856.

. Commissie Mavo/Lbo

G. Twickler, *voorzitter*, Debussylaan 9, 4941 WD Raamsdonkveer. Tel. 01621-14191.
Mw. M. van Tussenbroek, *secretaris*, Marie Curielaan 76, 3553 HV Utrecht. Tel. 030-438268.
J. de Vries, Röntgenlaan 8, 3553 GM Utrecht. Tel. 030-422693.
Mw. J. Daalmans, Olympialaan 6, 4625 Ct Bergen op Zoom. Tel. 01640-37998.
T. Poot, Indigoblaauw 13, 2718 JZ Zoetermeer. Tel. 079-611617.

. Didactiviteitencommissie

Mw. H.A.M. Mulkens-Harmeijer, *voorzitter*, Hoofdweg 116, 9484 TB Oudemolen. Tel. 05923-424.
A. Schulp, *secretaris*, Amstelkade 171 II, 1078 AZ Amsterdam. Tel. 020-6629386.
Mw. I. Rutgers, Lokeren 105, 5235 DC s'Hertogenbosch. Tel. 073-417822.
H. van Duijsen, Lokeren 105, 5235 DC 's-Hertogenbosch. Tel. 073-417822.
H. Kummerer, Jan van Eyckgracht 79, 5643 TD Eindhoven. Tel. 040-118590.
J.G. Raven, Kinkoarn 8, 9501 MJ Stiens. Tel. 05109-4050.

. Commissie COMIGO

Mw. M. Bitter, *voorzitter*, Landwevingstraat 101, 6133 AG Sittard. Tel. 04490-26789.
B. Munsters, *secretaris*, Keizer Karelstraat 9, 6137 HD Sittard. Tel. 04490-27365.
T. Sliphorst, Berg 78, 5508 AX Veldhoven. Tel. 040-545259.
J. Snijders, Churchilllaan 13, 5571 AR Bergeyk. Tel. 04975-2972.

. Commissie Volwasseneneducatie

M. Otten, *voorzitter*, Deventerweg 60, 7203 AM Zutphen. Tel. 05750-42160.
Mw. J. van Broekhoven-van Bekkum, *secretaris/penningmeester*, Malvense erven 102, 5672 HN Nuenen.
Mw. M.L. Teunissen, Postbus 31, 9989 ZG Warffum. Tel. 05950-3082.
Mw. B. Beenackers-Heeren, Adm. Helfrichstraat 10, 9801 EM Zuidhorn. Tel. 05940-3365.
Mw. M. Vencken-Martens, Haarensesweg 4a, 5061 VL Oisterwijk. Tel. 04242-84297.
Mw. I. Attema, Transvaalkade 29, 1092 JL Amsterdam. Tel. 020-931572.

. Onderwijsadviescommissie

J. Schopman, *voorzitter*, Jozef Israëlsstraat 58, 6521 MZ Nijmegen. Tel. 080-224769.
W. van Waardhuizen, *secretaris*, Poortersveld 309, 7327 AK Apeldoorn. Tel. 055-423832.
W. Bouwman, Kloosterstraat 47, 5708 GM Helmond. Tel. 04920-34709.
Mw. H. Budé-Janssens, Patrijslaan 12a, 2261 ED Leidschendam. Tel. 070-3277923.
Mw. J. Reitsma, van Brerostraat 79, 7312 VL Apeldoorn. Tel. 055-558238.
Mw. Th. Roodhuyzen-van Breda Vriesman, Populierendreef 628, 2272 HK Voorburg. Tel. 070-873165.

. Commissie Vrouwengeschiedenis

Jose Eijt, *voorzitter*, Lisdoddelaan 6 IV, 6832 EC Arnhem. Tel. 085-212780.
Ellen Marrenga, *secretaris*, Lange Leidsedwardsstraat 212 hs, 1017 NR Amsterdam. Tel. 020-277126.
Renée Schreuder, *penningmeester*, Vaartsestraat 214, 3511 TG Utrecht. Tel. 030-318162.
Bregje Pel, Breedstraat 123, 1601 KC Enkhuizen. Tel. 02280-18538.
Janneke Riksen, Schepenenlaan 79, 8014 JC Zwolle.
Marianne Zewald, Vijverlaan 2, 2012 RC Haarlem. Tel. 023-283325.

. Redactie KLEIO

A.C.M. Peek, *voorzitter*, Nijenheim 21-09, 3704 AJ Zeist. Tel. 03404-62886.
J.A. de Ruiter, *secretaris*, Parkweg 5, 7602 JC Almelo. Tel. 05490-60987.
Mw. T. Bogaerts-Stoopman, *eindredacteur*, Omloop-West 9, 3402 XM IJsselstein. Tel. 03408-83576.
Mw. J. van der Leeuw-Roord, Louise Henriettestraat 16, 2595 TH Den Haag. Tel. 070-3824872.
B. Engbers, Klaverstraat 12, 3572 VD Utrecht. Tel. 030-713329.
I.D. Verkuil, Herengracht 10A III, 2511 EH Den Haag. Tel. 070-3467302.
H. Termeer, Kometenstraat 28, 6543 XJ Nijmegen. Tel. 080-772179.
W. Rongen, Antillen 4, Utrecht. Tel. 030-892580.

. VGN-vertegenwoordigers in de Onderwijscommissie NHG/VGN

Mw. C.E.M. Veldhuis-Meester, Emdaborg 14, 9751 SJ Haren. Tel. 050-346212.
J.C.M. Greep, Van Zuylen van Nijeveltstraat 64, 2242 AR Wassenaar. Tel. 01757-16387.
E. Boerhout, Androsdreef 14, 3562 XA Utrecht. Tel. 030-617769.

. Afdelingssecretarissen

Alkmaar. H. de Roest, Kievitstraat 5, 1602 PM Enkhuizen. Tel. 02280-15550.
Amsterdam. Onbekend.
Arnhem. J. Sillekens, Patrijsstraat 42, 4385 TM Nijmegen. Tel. 080-778680.
Den Bosch. Vacant.
Breda. A. Schillemans, Kennedylaan 45, 5051 XE Goirle. Tel. 013-341252.
Eindhoven. J. Engbers, Roest 2, 5491 XX St. Oedenrode. Tel. 04138-73138.
Goes. A.P. van Vugt, Westerzicht 273, 4385 AH Vlissingen. Tel. 01184-71109.
Groningen. Vacant.
Den Haag. Mw. J.M.H.J. Kuijpers, Pomonaplein 54, 2564 XS Den Haag. Tel. 070-3259222.
Haarlem. G.G. Callenbach, Kempen 12, 2036 EL Haarlem. Tel. 023-330006.
Heerlen. J.A. Klomp, Pannesheiderstraat 80, 6462 EE Kerkrade. Tel. 045-456199.
Hengelo. P. Wester, Denekamperstraat 28, 7588 PW Beuningen (OV.). Tel. 05415-2061.
Leeuwarden. H.G. Wolthoff, Nynke v. Hichtumwei 66, 8915 JJ Leeuwarden. Tel. 058-121982.
Maastricht. L.J.C.H. Jacobs, Schansweg 2, 6325 PA Berg en Terblijt.
Rotterdam. C.J. Renes, Hoeksekade 53, 2661 CJ Bergschenhoek. Tel. 01892-16363.
Utrecht. P. van Hees, Prof. Ritzema Boslaan 95, 3571 CP Utrecht. Tel. 030-733562.
Venlo. Vacant.
Zutphen. J.B.M. ter Beek, Leeuweriklaan 4, 7203 JE Zutphen. Tel. 05750-18339.
Zwolle. Vacant.